

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

EMİNOVA TURKAN KAMİL qızı

İQTİSADİYYATIN DİVERSİFİKASİYASINDA XÜSUSİ
İQTİSADİ ZONALARIN ROLU VƏ ONUN ÖLKƏNİN İQTİSADİ
İNKİŞAFINA TƏSİRİ
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın adı və şifri	060509	Kompüter elmləri
İxtisaslaşmanın adı və şifri	İİM 020004	İdarəetmənin informasiya texnologiyaları
Magistr proqramının rəhbəri		dos. T.Ə. ƏLİYEVƏ
Elmi rəhbər:		dos. T.Ə. ƏLİYEVƏ
Kafedra müdiri:		akad. Ə.M.ABBASOV

BAKİ – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. BAZAR İQTİSADİYYATINA KEÇİD DÖVRÜNDƏ XİZ-İN YARANMA MÜDDƏALARI VƏ İNKİŞAF AMİLLƏRİ	8
1.1 Xüsusi iqtisadi zonaların təşəkkülü, təsnifatı və inkişafı	8
1.2 Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə XİZ-in yaranma məqsədləri və müddəaları	17
II FƏSİL. BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ: XİZ, ONUN TƏŞKİLİ VƏ FƏALİYYƏTİ	34
2.1 Şərqi Avropa dövlətlərinin təcrübəsinin təhlili.....	34
2.2 MDB məkanında xüsusi iqtisadi zonaların Türkiyənin təcrübəsi kontekstində inkişaf perspektivləri	44
III FƏSİL. XİZ-İN+ TƏŞKİLİ – AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAFININ SÜRƏTLƏNDİRİLMƏSİ MƏRHƏLƏSİNDƏ TARİXİ ZƏRURƏT KİMİ	52
3.1 XİZ-in Azərbaycanda inkişaf amilləri	52
3.2 Azərbaycan: neftdən iqtisadiyyatın diversifikasiyasına doğru	60
3.3 Azərbaycanda XİZ-in iqtisadi inkişaf perspektivləri	63
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	68
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	71
PEZIOME.....	75
SUMMARY	76

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı bir sıra ölkələrin milli iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə daxil olma forması kimi Xüsusi iqtisadi zonaların (XİZ) təşkilinin və fəaliyyətinin müasir spesifik problemlərinin həlli və təhlilinin zəruriliyi ilə təyin olunur. XİZ – milli iqtisadiyyatın inkişaf alətlərindən biri olmaqla dünya təsərrüfatının mühüm institutudur. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi onlar bir çox ölkələr üçün daxili və xarici kapitalın cəlb edilməsinin, ixracın genişləndirilməsinin, valyuta daxil olmanın, yeni texnologiyalara giriş və son nəticədə milli iqtisadiyyatın inkişafının və onun dünya iqtisadi fəzasına inteqrasiyasının mühüm formalarından biridir.

Dünya praktikasında oxşar formalar çox qədim zamanlardan istifadə olunurdu, lakin iqtisadi keçid mexanizmi olan müasir ölkələr üçün bu, yeni formalardır. Son iyirmi ildə bir çox ölkələrdə müxtəlif tipli XİZ-in təşkili və fəaliyyəti sahəsində kifayət qədər təcrübə toplanmışdır ki, bu da, hər bir ölkənin xüsusiyyətləri və spesifik şəraiti nəzərə alınmaqla tənqidi düşüncə və konstruktiv tətbiq tələb edir. Beynəlxalq təcrübə mexanizminin öyrənilməsi, Azərbaycana tətbiq edilməsi yolu ilə milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsi zamanı ortaya çıxmış problemlərin tədqiqi mühüm məsələlərdəndir. Milli iqtisadiyyatın inkişafına qeyri-neft sektoru sahələrinin şaxələnməsi hesabına nail olunması dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətidir.

Tədqiqat predmeti və obyektı. Tədqiqat predmeti iqtisadi keçid mexanizmi olan ölkələrin xarici əlaqələr və milli iqtisadiyyat sistemində XİZ-ə nəzərən sosial-iqtisadi münasibətlərdir. Müasir dövrdə XİZ-in formalaşması və fəaliyyəti ilə əlaqədar sosial-iqtisadi və idarəetmə münasibətlərinin məcmusu tədqiq olunur. Tədqiqat obyektı isə xüsusi iqtisadi zonalardır.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi iqtisadi keçid mexanizminə malik olan milli iqtisadiyyatın inkişaf amili kimi XİZ-in rolu, mövqeyi və əhəmiyyəti haqqında təhlil aparmaqdır.

Tədqiqatın əsas məsələləri olaraq aşağıdakılar təyin olunur:

1. İqtisadi keçid mexanizmi olan ölkədə XİZ-in formalaşma şəraiti və məqsədlərini təyin etmək və XİZ-in yaranma səbəblərini araşdırmaq.
2. Ölkənin milli və xarici iqtisadiyyatında XİZ-in inkişafında islahat nəticələrinin əlamətlərini və xarakterini aşkarlamaq.
3. XİZ- in müasir problemlərini ayırmaq və onların həlli yollarını təklif etmək.
4. XİZ-in faydalı təcrübəsini ümumiləşdirmək.
5. Dünya XİZ-in inkişaf perspektivlərini qiymətləndirmək.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənilmə metodları məhsuldar qüvvələrin inkişafının tarixi tendensiyaları kimi dünya iqtisadi inteqrasiyası və əməyin beynəlxalq bölgüsü haqqında elmi müddəalardır. Tədqiqat həmçinin tarix, struktur-funksional, statistik və müqayisəli təhlil metodları, 90-cı illərdən başlayaraq müxtəlif ölkələrdə təşkil edilmiş XİZ-in fəaliyyətinə əsaslanan fakt və sənədlərin, həmçinin bu sahədə Respublika Prezidentinin son dövrdə imzaladığı sərəncamların tətbiqindən irəli gələn məsələlərin öyrənilməsinə əsaslanır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakıdan ibarətdir:

Son dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatında XİZ-in inkişafı ilə bağlı islahat nəticəviliyinin sistemli şəkildə qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir. İsbat olunmuşdur ki, milli XİZ-lər xarici investisiyaların və qabaqcıl xarici texnikanın və texnologiyaların cəlb olunması, xarici ticarətin aktivləşməsi, ixracın genişlənməsi hesabına valyuta gəlirlərinin artırılması, əhalinin məşğulluğunun genişlənməsi və işçi qüvvəsinin kvalifikasiyasının yüksəldilməsi məsələlərini həll etməklə yanaşı xarici iqtisadi fəaliyyət, qiymətqoyma, valyuta tənzimlənməsi, vergiqoyma, əmək münasibətləri, dövlət müəssisələrinin aksionerləşdirilməsi və s. kimi sahələrdə ölkənin iqtisadi islahatlarının keçirilməsinin experimental bazasına çevrilmişlər.

Müasir dövrdə Azərbaycanda XİZ-in təşkili və fəaliyyəti sahəsində respublika rəhbərliyinin səyləri və qarşıya çıxan mühüm problemlərdən bir neçəsi ayrı-ayrılıqda əsaslandırılmış və onların həlli üçün təkliflər edilmişdir. Bunlar aşağıdakı problemlərə aiddir:

- XİZ-in tipinin seçimi;
- XİZ-in yerləşməsi;
- XİZ-də güzəşt sistemi;
- XİZ-in idarəetmə sistemləri;
- ölkənin daxili bazarlarında XİZ-də istehsal olunan məhsulların satışı.

Bu problemlərin həlli yolu ilə birbaşa XİZ-in fəaliyyəti və təşkilinin, eləcə də bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyinin artırılmasına nail olmaq mümkündür.

Mikro- və makro- səviyyədə beynəlxalq miqyasda XİZ-in müsbət fəaliyyət və formalaşma təcrübəsi ümumiləşdirilmiş və bu təcrübənin mümkün aspektdə istifadəsi təklif edilmişdir. Mikro səviyyədə bu, hər bir XİZ üçün inkişaf proqramının formalaşması, XİZ-in təşkili üçün düzgün yerin seçilməsi, istehsal və sosial-bazar infrastrukturunun təşkilidir. Makrosəviyyədə isə bu planda stabil siyasi konyunktura, iqtisadi reformalaşmanın sürətli tempi, XİZ-in təşkilinin hüquqi dayanıqlı bazası və hərtərəfli dövlət dəstəyi mühümdür.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi və dünya iqtisadi inteqrasiyasının inkişafına əsaslanaraq respublikamızda XİZ-in inkişaf perspektivləri haqqında proqnozlar, həmçinin yeni sənaye sahələrinin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar XİZ-in yeni tiplərinin yaranması haqqında gözləntilərin proqnozu verilmişdir. XİZ-in optimal inkişafı sahəsində ümumi proqnoz müzakirə doğurmayan faktların öyrənilməsinə əsaslanır: XİZ-in sayının artımı, XİZ-in miqyas və funksiyalarının artırılması, beynəlxalq ticarətdə XİZ-in rolunun yüksəldilməsi, birgə və çoxmilli XİZ-in inkişafı, dünya sənayesinin ümumi inkişaf tendensiyalarına uyğun XİZ-in dayaq sahələrinin rolunun artırılması.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. XİZ-in təcrübəsinin öyrənilməsi nəzəri aspektdə iqtisadi keçid mexanizmi olan ölkənin iqtisadi artımının sürətləndirilməsində hələ də iqtisad elmi tərəfindən tamamilə işlənilməmiş XİZ-nin yeri və rolu problemlərini aktuallaşdırmağa imkan verir. Praktiki aspektdə XİZ-in təşkili və fəaliyyəti ilə bağlı dünya ölkələri tərəfindən alınmış müsbət və mənfi

nəticələrin öyrənilməsi iqtisadi islahatlar prosesində bir sıra hüquqi, iqtisadi və sosial problemləri daha uğurla həll etməyə imkan verir. Tətbiqi aspektdə XİZ-in təşkilinin və fəaliyyətinin ümumi problemlərinin ayrılmasında dünyəvi XİZ-in təcrübəsinin daha konkret öyrənilməsinin aktuallığı qeyd olunur ki, bu da ölkəmizdə müəyyən dərəcədə XİZ-in daha səmərəli inkişaf proqramının işlənilməsinə kömək edəcəkdir.

Tədqiqatdan alınmış nəticələr dövlət idarəçiliyi orqanlarında, dövlət qulluqçularının, xüsusilə XİZ menecer və rəhbərlərinin, xarici iqtisadi sferaların işçilərinin hazırlanması prosesində istifadə oluna bilər.

İşin strukturu və həcmi. Yuxarıda göstərilən məsələlərə uyğun olaraq dissertasiyanın strukturu mündəricat, giriş, üç fəsil, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı, nəticə və təkliflərdən, rus və ingilis dillərində xülasədən ibarətdir.

Girişdə dissertasiya mövzusunun əsasını təşkil edən Xüsusi İqtisadi Zonaların iqtisadiyyatın inkişafında rolu və əhəmiyyətindən bəhs edilmiş və bu sahədə tədqiqatın əsas tədqiqat istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Təqdim olunan dissertasiya işinin birinci fəslə bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə XİZ-in yaranma müddələrinin və inkişaf amillərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Bu fəslin birinci paraqrafında XİZ-in təşəkkülü, təsnifatı və müasir dövrdə inkişaf yolları öyrənilmişdir. Fəslin ikinci paraqrafında isə onların yaranmasının ilkin səbəb, məqsəd və müddəaları, həmçinin müasir dövrdə inkişafına təsir edən amillər tədqiq olunmuşdur.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə XİZ-in təşkilində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bu fəslin birinci paraqrafında ilk növbədə Şərqi Avropa dövlətlərinin təcrübəsinin təhlili yer almış və bu ölkələrdə XİZ-in təşəkkül prosesinin qarşılaşdığı nüanslar araşdırılmışdır. İşin ikinci paraqrafında isə Türkiyənin təcrübəsi kontekstində MDB məkanında XİZ-in inkişaf perspektivlərinin tədqiqi öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində XİZ-in Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı, sürətləndirilməsi istiqamətində tətbiqinin tarixi zərurətindən bəhs edilmişdir. Fəslin birinci paraqrafında XİZ-in Azərbaycan reallığında inkişaf amilləri öyrənilmişdir.

İkinci paraqrafda Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı iqtisadiyyatında həll ediləcək məsələlərə toxunulmuş və iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində XİZ-in rolu və əhəmiyyəti qiymətləndirilmişdir. Fəslin üçüncü paraqrafında respublikamızda dövlətin məqsədyönlü siyasətinin nəticəsi olaraq sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və bu istiqamətdə dövlət rəhbərliyinin sərəncamlarına əsasən həyata keçirilən həcmli plan və tədbirlərindən irəli gələn vəzifə və məqsədlər, XİZ-in gələcək inkişaf perspektivləri işıqlandırılmışdır.

Dissertasiya işinin sonunda tədqiqatdan alınmış nəticə və təkliflər öz əksini tapmışdır. Tədqiqatlar zamanı istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı da sonda verilməklə dissertasiya işi rus və ingilis dilində yazılmış xülasələrlə tamamlanmışdır.

I FƏSİL. BAZAR İQTİSADİYYATINA KEÇİD DÖVRÜNDƏ XİZ-İN YARANMA MÜDDƏALARI VƏ İNKİŞAF AMİLLƏRİ

1.1 Xüsusi iqtisadi zonaların təşəkkülü, təsnifatı və inkişafı

Xüsusi iqtisadi zonaların tarixi bir neçə əsrə malik olub hələ çox qədimlərdən başlanmışdır.

XİZ dünya təsərrüfatı sistemində geniş yayılmışdır, onların fəaliyyəti hər bir ölkə üçün müsbət səmərəyə malikdir. Xüsusi iqtisadi zonalar ölkə ərazisinin elə zonalarıdır ki, güzəştli valyuta, vergi və gömrük rejiminə malikdirlər. XİZ-də ixrac kapitalının formalaşması və xarici kapitalın xidmət sahələrinə və sənayeyə axını, həmçinin xarici kapitalla yanaşı ticarət və digər sahibkarlıq fəaliyyəti təşviq edilir.

XİZ – bu gün beynəlxalq səviyyədə iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz hissəsidir. Bu münasibətlər sistemi dünya təsərrüfatı praktikası ilə sıx əlaqədardır. XİZ dünya təsərrüfatı əlaqələri sistemində iqtisadi artımın elə mühüm amilidir ki, informasiya və texnologiya mübadiləsinin, iqtisadi inteqrasiya, investisiyanın mobilləşdirilməsi və beynəlxalq əmtəə mübadiləsinin aktivləşdirilməsi kimi müxtəlif əməliyyatların hesabına əldə olunur.

XİZ-in yaradılmasında məqsəd istehsalın təşkili və yüksək keyfiyyəti ilə fərqlənən idxalyönlü məhsulların daxili bazara çıxarılmasından; yeni iş təcrübəsinin mənimsənilməsi və personalın təşkili və idarə edilməsindən; kadrların hazırlanması və iqtisadiyyatın idarəetmə sisteminin müxtəlif modellərinin emalından; bazar mühitində ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin mənimsənilməsindən; iqtisadi zonanın ixrac potensialının sürətli artımının aktivləşdirilməsindən; xarici kapitaldan istifadə etməklə xüsusi iqtisadi zonaların ərazisini əhatə edən regionların ixrac potensialının iqtisadi artımının motivizasiyasından ibarətdir.

Qəbul olunmuş şərtlərin təşkili XİZ-i ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm amilə çevirir, bu da milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatı sistemində daxil olmasını sürətləndirir, həmçinin bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafını stimullaşdırır.

Faktiki olaraq XİZ iqtisadi artımın polyusları kimi çıxış edir. Bu, regional siyasət və dövlət səviyyəsində xarici iqtisadi əlaqələri idarə edən fəal alətdir.

XİZ-in təşkil olunma səbəbləri nədən ibarətdir?

XİZ orta və kiçik biznesin canlandırılması və bu yolla da regionlararası fərqlərin aradan qaldırılması məqsədilə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə təşkil olunur. Bu cür regionların müəssisələri mümkün maksimal güzəştlər əldə edirlər. XİZ ölkənin iqtisadi səviyyəsi və eləcə də, sosial inkişafın yüksəldilməsi tələb olunan rayonlarında regional siyasət alətidir. Xüsusi iqtisadi zonanın formalaşması üçün regionun seçilməsində region əhalisinin gəlir səviyyəsi və işsizlik səviyyəsi kimi meyarlardan istifadə olunur. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələr ilk növbədə daha çox sənayeləşdirmənin yüksək səviyyəsinin əldə olunmasına: sənayenin modernləşdirilməsinə, işçilərin kvalifikasiyasının yüksəldilməsinə, xarici kapitalın və yeni texnologiyaların cəlb edilməsinə xüsusi diqqət yetirirlər.

Beynəlxalq ticarətin gələcək inkişafına maraqlı olan finikiyalılar¹ öz dövrlərində ənənəvi vergi və rüsumdan azad olan müəyyən əraziləri “hasarlamaya” başladılar. Xüsusi zonanın sənədlə qeydə alınmış ilk proobrazı dünya tarixində b.e.ə. 116-cı ilə təsadüf edir və yunan adası Delosda [1] yaradılmışdır. Lakin “daha aşkar şəkildə iqtisadi zona 1520-ci ildə iki okeanı ayıran Panama sahillərində məskunlaşmış ispan Basko de Balbo öz adamları ilə “kommersiya limanları”nın əsasını qoydu. Dünya praktikasında ilk olaraq məhz burada gömrük nəzarəti qoyuldu“[2].

İlk olaraq xüsusi iqtisadi zona olaraq nəhəng dəniz limanının və ya xarici məhsulların vergisiz sərbəst daşınması və gətirilməsi üçün ölkənin gömrük ərazisindən ayrılmış rayonuna birləşən xüsusi ərazisi hesab edilirdi. Mənbələrdən məlum olduğu kimi, bu tipli xüsusi sahibkarlıq ərazisi ilk dəfə 1547-ci ildə İtaliyanın Livorno şəhərində, Henuaz körfəzində yaradılmışdı. Məhz burada xüsusi iqtisadi zona tipli sərbəst limanın təşkili ideyası meydana gəldi və reallaşdı. Tacirlər uzun

¹ Finikiya – Aralıq dənizinin şərq sahillərində mərkəzi indiki Livanda yerləşmiş qədim dövlət

sürən mübarizədən sonra bu ərazidə vergi tələb olunmayan əmtəələr satmaq hüququ əldə etdilər. Sərbəst limanlar statusu Genuyada (1595), Venetsiyada (1661) və Marseldə (1669) yaranmışdı. XVII əsrdə sərbəst ticarət zonaları Triestdə (İtaliya), Şibenikdə (indiki Xorvatiyada), 1704-cü ildə Qibraltarda, 1782-ci ildə Banqkokda tranzit ticarət zonaları meydana gəldi. Bazarın monopolizasiyası və dövlətlərin proteksionist cəhdləri nəticəsində “sərbəst zonalar” dəyişikliyə uğradılar, onların ərazilərində və eləcə də, digər ticarət mərkəzlərində getdikcə məhsulun yenidən istehsalı əsas rol oynayan xüsusi iqtisadi zonalar yaranmağa başladı.

XVIII əsrdə bəzi Avropa ticarət ölkələri tədricən öz ölkələrində ayrı-ayrı liman şəhərlərini xüsusi limanlar kimi elan etdilər və ya öz ərazilərinin müəyyən hissəsini ayıraraq sərbəst xüsusi zonalar yaratdılar. Nümunə olaraq Sinqapur (1819), Konqonq (Çin, 1848), Hamburq (1888) və Kopenhagen (1891), Rusiya ərazisində xüsusi limanlar və ya “franko-limanlar” qismində müəyyən vaxt Odessa (1817), Vladivostok (1862) və Batumi (1878) fəaliyyət göstərirdilər. Ümumiyyətlə, ikinci dünya müharibəsinə qədər dünyanın 26 ölkə və rayonunda 75 xüsusi liman və sərbəst ticarət zonaları fəaliyyət göstərirdi. Belə zonalar təkfunksiyalı idilər – onlarda ixrac və idxal rüsumları aşağı salınmışdı və ya onlar ümumiyyətlə, gömrük rüsumundan azad idilər. Ənənəvi olaraq bu tiptən olan xüsusi iqtisadi zonalar birinci nəsil zonalara aid edilir.

İkinci nəsil xüsusi iqtisadi zonalara XX əsrin birinci yarısında ticarət və gömrük zonalarının qanunauyğun inkişafı nəticəsində meydana gəlmiş sənaye-istehsal zonaları aiddir. Bu zonalar ixracın genişlənməsinə və ya idxalın qarşısının alınmasına yönəldilmişdi. Bu cür zonaların müxtəlifliklərindən biri idxal cəlbedici zonalardır. İlk dəfə bu tipli XİZ 1943-cü ildə ABŞ-da gömrük yubanmalarının səmərəli aradan qaldırılma mexanizmlərinin aktivləşdirilməsi məqsədilə xarici ticarət zonaları formasında yaradıldı. Bu halda əsasən avtomobil istehsalı üçün detal və komponentlərə olan ixrac tariflərinin ixtisar olunduğu fərz edilir. Xarici ticarət zonaları anbarlara, hava limanlarına çevrildilər. Bu zonalarda fəaliyyət göstərən müəssisələr ABŞ-da gömrük nəzarətindən keçirilir və sonra üçüncü ölkəyə

göndərilirdi. Gömrük yubanmaları növbəti ixrac üçün zonada Amerika şirkətlərinin məhsullarına “son şəkil verilməsi” həyata keçirildikdə aşağı salınırdı. Əgər məhsullar zonadan ABŞ-a keçirdisə, onlar mütləq qaydada ölkə qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada bütün gömrük prosedurlarını keçirdilər. Daha bir uğurlu nümunə - mərkəzi “Doq-Aylend” (İngiltərə, 1982) olan xüsusi iqtisadi zonadır. Onun sahəsi 2000 ha təşkil edirdi, proqramın həyata keçirilməsi üçün 1 mld. funt sterlinqdən çox vəsait cəlb olunmuşdu. 1967-ci ildə Braziliyada digər tipli xüsusi iqtisadi zona – “Manaus sərbəst zonasının sənaye dairəsi” (Amazoniya) təşkil edildi. Bu zona üçün ayrılmış sahə 3,6 mln.kv.m. təşkil edirdi. Sərbəst zonanın təşkilində məqsəd – sənaye istehsalının inkişafıdır, onun nailiyyətinin əsas vasitəsi isə vergi güzəştləridir. Bu xüsusi zona çox sürətlə inkişaf etməyə başladı ki, əhəmiyyətli dərəcədə bütöv Braziliyanın iqtisadiyyatının sağlamlaşdırılmasına təsir göstərdi. Zonanın nüvəsi olaraq təqribən 30 xammal və yanacaq – energetika sahələri çıxış edirdilər, onların məhsulları Braziliyanın özündə də istehlak olunurdu. Zonanın ixracı istehsalın 3-5%-ni təşkil edirdi. 1978-ci ildə Çində 14 dənizboyu şəhərdə xüsusi iqtisadi zonalar yaradıldı. Məqsəd – xarici ticarəti inkişaf etdirmək idi, onların inkişafının əsas aləti – vergi və gömrük güzəştləri idi. Zonanın hər bir hektarına onun bərpası zamanı təqribən \$15-17 mln vəsait qoyulmuşdu. 1990-cı ildə yarandığı gündən Çinin xüsusi iqtisadi zonalarına təqribən \$22 mlrd. cəlb olunmuşdu. Ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin 2/3 hissəsi bunlardan keçirdi. 1990-cı ildə ixrac yalnız bir zonada – Gençgendə təqribən \$3 mlrd. təşkil edirdi. Cənubi Koreyada, Malaziyada, Sinqapurda, Qonkonqda məhsulların ixracına istiqamətlənmiş “nöqtəvi” zonaların təşkili üzrə layihələr də tamamilə uğurlu idi: bu ölkələrə ixracın həcmnin 90%-i düşürdü. XX əsrin 90-cı illərinin ikinci yarısında Şərqi Avropada sənaye-istehsal tipli 100 xüsusi iqtisadi zona fəaliyyət göstərirdi. Onlardan əksəriyyəti İsveçrədə (26), İspaniyada (22), İtaliyada (11), Fransada (10), Finlandiyada (7), Almaniyada (6) yaradılmışdı [3].

Xüsusi sahibkarlıq zonalarının daha bir spesifik inkişaf mərhələsi sənayenin ayrı-ayrı sahələrində, bank və sığorta işlərində durğunluğun aradan qaldırılmasına

istiqlamətlənmiş bir sıra tədbirlər sayəsində 80-ci illərdə başladı. “Böhran vəziyyətində olan ayrı-ayrı regionların iqtisadi inkişafının gücləndirilməsi” bu mərhələnin xarakterik xüsusiyyəti hesab edilə bilər. Beləliklə, böyük olmayan iqtisadi zonaların təşkili yolu ilə Fransanın bir sıra departamentləri və İngiltərənin 25 rayonu böhrandan çıxarıldı.

Üçüncü nəsil xüsusi zonalara XX əsrin 70-80-ci illərində nəhəng elmi mərkəzlər ətrafında və ya yüksək konsentrasiyaya malik texnoloji istehsal regionlarında meydana gəlmiş texniki-tətbiqi zonalar (onları texnopolislər, texnoparklar və s. adlandırırlar) aiddir. Texnoparklar – tətbiqi elmin və elmtutumlu istehsalın intensiv inkişaf zonalarıdır ki, onlarda yeni texnologiyaları, elmi-tədqiqat və təcrübə - konstruktor işlərinin nəticələrindən istifadə edən şirkətlər üçün daha əlverişli şərtlər təmin olunmuşdur. Bu dövrdə də elmi-sənaye xüsusi iqtisadi zonaları texnoparklar formasında sürətlə inkişaf etməyə başladı. Əgər texnoparklar kimi sahibkarlıq zonalarının bu cür müxtəlifliklərindən danışsaq, qeyd etmək lazımdır ki, texnoparkların əsası da keçən əsrin 50-ci illərində Stenford universitetində təşkil olunmaqla elə ABŞ-da qoyulmuşdu.

Avropada texnoparklar 70-ci illərin əvvəllərində yarandı. Onlardan birincisi Edinburqda Heriot-Vatt universitetinin Tədqiqat parkı, Kembriçdə Triniti elmi parkı, Belçikada Leven – la – Nev, Nitsada Sofiya – Antipolis və Qrenoblda elmi-texniki yeniliklər və istehsal zonası idi. Daha sonralar Kanadada, Sinqapurda, Avstraliyada, Braziliyada, Hindistanda, Malaziyada, Çində və Yaponiyada texnoparklar yaranmağa başladı. Bir şeyə diqqət etmək vacibdir ki, “məhz iqtisadiyyatda böhran hər zaman texnoparkların yaranmasına təkan vermişdir, onların təşkili - böhran vəziyyətindən çıxış və yenidən dirçəlmənin səmərəli mexanizmidir, onların fəaliyyətinin nəticəsi isə regionların iqtisadi firavanlığı, yüz minlərlə yeni iş yeridir” [4].

Bu gün dünyada texnopark zonaları (texnopolislər) son dərəcə sürətli addımlarla inkişaf edir. 1973-cü ildə ABŞ-da onların sayı cəmi 24 idi, indi isə bu say artıq 100-ü ötür, 2010-cu ilə qədər daha 100-120 texnopolis zonalarının təşkili planlaşdırılmışdı. Bunun üçün onların inkişafına 3 milyard dollardan çox vəsait qoyuluşu nəzərdə

tutulmuşdu, burada əlavə iş yerlərinin sayı 100000 olmalıdır [5]. Bu gün həqiqətən də, bu işlər yerinə yetirilmişdir. ABŞ-da ən nəhəng elmi-texniki zona əfsanəvi Silikon vadisidir ki, onu müasir informasiya texnologiyalarının beşiyi adlandırırlar [6].

Hollandiyada və Almaniya Federativ respublikasında 1990-cı illərin əvvəllərində uyğun olaraq 45 və 50 texnopark var idi, sadalanan ölkələrin planlarına görə hər birində daha 100 texnoparkın təşkili nəzərdə tutulurdu. Yaponiyada 14 rayonda aparıcı elmi mərkəzlər bazasında 18 texnopolis fəaliyyət göstərir. Nəhəng texnopolis Tsikuba 145000 insanı işlə təmin edib. İngiltərədə 25-dən çox sayda texnopark zonaları var ki, bu da, 18400 iş yeri deməkdir.

Üçüncü nəsillə zonalara eyni zamanda servis zonaları (və ya xidmət zonaları) – turist, bank, sığorta və s. kimi zonalar aiddir. Hal-hazırda dünyada xüsusi iqtisadi zonaların ayrı-ayrı şəhər kvartallarının və ya nəhəng müəssisələrin əsasında mikrozonalar adlanan yeni tipləri yaranır. XİZ-in daha bir forması offşor zonalardır ki, beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarına xidmət edən “vergi oazisləri” kimi xidmət edir. Bu, hər şeydən əvvəl, Antil, Baqam, Bermud, Virgin, Kaymanlar, Barbados, Kipr, Malta adaları, Qonkonq, Şərqi Samoa, İrlandiya, Liberiya, Livan, Panama, Sinqapur və digər ölkələrdə və ərazilərdə olan zonalardır. Hal-hazırda XİZ-in ümumi qəbul olunmuş tipologiyası yoxdur. XİZ-i təsnifləndirən çoxlu sayda müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) ekspertləri XİZ-in üç əsas tipini ayırırlar: sərbəst ticarət zonası, sahibkarlıq zonası, rekonversiya zonası.

Dünya praktikasında XİZ-in təşkilinin iki əsas yanaşması - ərazi (fəza) və rejim (funksional) yanaşması mövcuddur. Praktikada hər şeydən əvvəl ərazi yanaşmasından istifadə olunur. Təşkilatın bu cür formasında tədqiq olunan zonaya bütün müəssisələrin - rezidentlərin təsərrüfatçılığın güzəştli rejimində istifadə olunan ixtisaslaşdırılmış zona kimi baxılır. Ərazi məhdudiyyəti belə zonaların əsas xüsusiyyətidir. Funksional yanaşmada müəyyən üstünlüklər yerləşməsindən asılı olmayaraq iqtisadi fəaliyyətin müəyyən növlü müəssisələrinə təqdim olunur. Amma bu yanaşmaların çərçivəsində xüsusi iqtisadi zonaların bütün müxtəliflikləri

mövcuddür. Növbəti təsnifatı apararaq müasir tədqiqatçılar dünyada mövcud olan XİZ-ləri aşağıdakı meyarlar üzrə 4 qrupda birləşdirməyə imkan verən əlavə xarakteristikalardan istifadə edirlər.

- Fəaliyyətin xarakterinə və ya funksional təyinatına görə (sərbəst zonalar, sənaye-istehsal zonaları, texniki-tətbiqi zonalar, xidmət zonaları, kompleks zonalar);
- dünya və milli iqtisadiyyata inteqrasiya olunma dərəcəsinə görə (XİZ-in iki tipi var: xarici bazara istiqamətlənmiş zonalar (anklavlar), milli iqtisadiyyata inteqrasiya olunmuş zonalar);
- sahə əlamətinə görə;
- mülkiyyətçilik xarakterinə görə (dövlət, özəl və qarışıq).

Sərbəst tranzit zonaları (sərbəst ticarət) (Niderland, Latviya, Hindistan) böyük beynəlxalq yük axınlarına xidmət üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu zonalarda sərhədlərin kəsişməsində formal prosedurların minimumu təmin edilir. Sərbəst gömrük zonalarında xüsusi gömrük nəzarəti yaradılır, ticarət-istehsal zonalarında isə ticarət-kommersiya fəaliyyəti sənaye-istehsal fəaliyyəti ilə uyğunlaşır. Sənaye-istehsal zonaları xüsusi gömrük rejimi olan ərazilərdə təşkil edilir, bu ərazilərdə sənaye şirkətləri müəyyən fiskal və maliyyə güzəştlərindən istifadə edərək ixrac olunan məhsul istehsal edirlər. Bu cür zonalar ABŞ-da, Şərqi Avropada və Çində çox səmərə vermişlər.

Elmi-sənaye və ya texniki-tətbiqi tipli zonalarda fiskal və maliyyə güzəştlərinin vahid sistemindən istifadə edən milli və (və ya) xarici tədqiqat, layihə və elmi-istehsal firmaları mərkəzləşmişlər. Bu modelə ən yaxın olanlar elmi parklar və texnopolislərdir (Yaponiya, Çin, “Asiya əjdahaları” – Tayvan, Sinqapur, Cənubi Koreya və s.). Xidmət zonaları müxtəlif növlü maliyyə və qeyri-maliyyə xidmətləri göstərən firma və institutlar üçün güzəştli rejimdə sahibkarlıq fəaliyyəti ərazilərini əhatə edir. Xidmət zonalarına ofşor təhsil də aiddir (Kipr, Malta, Karib hövzəsi ölkələri, turizm və xidmət sferasında ixtisaslaşmış digər ölkələr). Kompleks zonalar ayrı administrativ təhsil ərazilərində təsərrüfat fəaliyyəti rejimi ilə müqayisədə xüsusi

güzəştlərin daxil edilməsi yolu ilə formalaşır. Onlar özündə müxtəlif tipli iki və ya daha çox sərbəst zonanın xüsusiyyətlərini birləşdirir.

Anklav XİZ sərbəst konvertasiya olunan valyuta əldə etmək məqsədilə tamamilə öz ərazisində istehsal olunan məhsulun ixracına istiqamətlənir. Onlar, adətən, ölkənin özündən ayrılmış hissələrində - adalarda, yarımadalarda, dəniz sahillərində və s. təşkil edilir, lakin şəhərin daxilində də yaradıla bilər.

İntegrasiya zonaları milli və dünya iqtisadiyyatı ilə sıx əlaqədardır, daha sərbəst fəaliyyət rejiminə malikdirlər. Onlar daha çox əməyin beynəlxalq bölgüsünə geniş daxil edilmiş inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələr üçün xarakterikdir. Sahə əlamətinə görə sahələrin ayrılması ona görə mürəkkəbdür ki, bir zonanın ərazisində bir neçə sahəyə uyğun müəssisələr yerləşə bilər, lakin bir sahədə ixtisaslaşmış müəssisələr də mövcuddur. Beləliklə, Dünya banklar qrupunun “Xüsusi iqtisadi zonalar: fəaliyyətin nəticələri, inkişaf üçün dərslər və təkliflər” adlı xülasəsində ticarət, sərbəst liman və sənaye-istehsal zonalarına ayrılmaqla yanaşı eyni zamanda daha bir istehsalın zonalarını da ayırırlar, bu zonalar altında müəssisələrin yerindən asılı olmayaraq onların ixrac fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün şəraitin təşkili başa düşülür [7].

Mülkiyyətçilik nöqtəyi-nəzərindən dövlət XİZ, özəl XİZ və dövlət-özəl tərəfdaşlığı əsasında XİZ-i də ayırırlar. Bu və ya digər mülkiyyətçilik formasının səmərəliliyi haqqında indiyə kimi mübahisələr davam etməkdədir [8].

Praktikada XİZ çox az hallarda bir tipə aid olur, yəni onda müxtəlif tipli elementlər birləşə bilər. Maraqlıdır ki, bir çox iqtisadi zonalar özünəməxsus təkamül yolu keçmişdir, ilk öncə sərbəst ticarət zonalarından ixrac-istehsal zonalarına, daha sonralar isə texnoparklara və ya kompleks zonalara çevrilmişlər. Bununla əlaqədar olaraq bir sıra tədqiqatçılar [9] rəqabət qabiliyyəti bazası üzrə də təsnifata baxırlar. Bu təsnifata əsasən zonaları iki böyük qrupa bölürlər: preferensial və tranzitiv. Preferensial qrup ən geniş olanıdır. Bu qrup təriflərin böyük hissəsini əhatə edir və klassik ənənəvi təyinləri özündə saxlayır. Bütün bu təyinlərin əsas elementi –

preferensiyalardır, yəni xarici və milli sahibkarlar üçün iqtisadi fəaliyyətin preferensial şərtləridir.

Təyinlərin tranzitiv qrupu nisbətən yenidir və daha məhduddur, lakin dinamik genişlənməkdədir. Bu təyinlərin əsas elementi – tranzitivdir, yəni rəqabət qabiliyyəti bazasının keçid xarakteridir. Hesab edilir ki, zonaların fəaliyyəti yalnız ilkin mərhələlərdə ənənəvi preferensiyalarla əlaqədar ola bilər, sonrakı mərhələlərdə onların rəqabət qabiliyyətinin əsasını yeni texnoloji baza formalaşdırır. Böyük hesabla preferensiyalar zonaların ikinci qrupunun məqsəd alətlərinə aiddir. Onlar üçün əsas alət – preferensiyalara deyil, elmtutumlu məhsulları səmərəli istehsal etməyə imkan verən yüksək texnologiyalı proseslərə, təşkilati və iqtisadi innovasiyalara əsaslanan rəqabət qabiliyyətidir.

XİZ-in FIAS [10] -in təyinatına görə müxtəlif tipləri mövcuddur. İlk “müasir zona” 1959-cu ildə İrlandiyada yaradıldı. O zamandan etibarən XİZ anlayışı altında fəaliyyətin təşkili formaları çoxluğu ortaya çıxdı ki, onları da aşağıdakı qruplarda birləşdirmək olar:

Sərbəst ticarət zonaları (STZ, sərbəst kommersiya zonaları kimi də məşhurdur) – bu, ticarət, ixrac əməliyyatları üçün nəzərdə tutulmuş gömrük rüsumu olmayan ticarət şərtləri ilə xüsusi ayrılmış ərazilərdir.

İxrac-istehsal zonaları (İİZ) – bunlar, ilk növbədə daxili bazar üçün məhsulların istehsalına yönəldilmiş sənaye zonalarıdır. Bu tip XİZ bir qayda olaraq bütün idxal sahələri və ixracyönlü sənaye sahələri və yalnız ixracyönlü müəssisələrin fəaliyyət göstərdiyi xüsusi ayrılmış zonalar üçün açıq olan ümumi Zonaya bölünür.

Sahibkarlıq zonaları vergi güzəştləri və maliyyə qrantlarının təqdim olunması yolu ilə şəhər və ya kənd rayonlarının problemlərinin canlandırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Sərbəst limanlar, adətən, kifayət qədər ərazini əhatə edir. Onlar turizm, pərakəndə ticarət də daxil olmaqla fəaliyyətin bütün növlərini əhatə edir, ərazidə yaşamağa imkan verməklə daha geniş güzəşt və preferensiyaları təmin edir.

Ayrıca istehsal bazasında XİZ-in sxemi ayrı-ayrı müəssisələr üçün yerləşməsindən asılı olmayaraq stimül yaradır, zavodlar güzəşt və imtiyazların alınması üçün hər hansı ciddi təyin olunmuş ərazidə yerləşməməlidir.

Xüsusiləşdirilmiş zonalara elmi-texniki parklar, neft-kimya zonaları, logistika parkları, hava limanları bazasında zonalar və s. daxildir.

Xüsusi iqtisadi zonalar dünya təsərrüfatı praktikasında yer tutan daha tipik formalaşmalardır. Lakin inkişafın təkamülü XİZ-in digər tipləri çoxluğunu da məsələn, beynəlxalq zonaları doğurdu. Bu cür zonalar özəl firma, eləcə də uyğun dövlətlərin iştirakı ilə iki və ya bir neçə ölkənin sərhəd rayonlarında təşkil olunur. Lakin XİZ-in təhlil olunan tiplerindən başqa digər müxtəliflikləri də mövcuddur. BMT-nin verilənlərinə görə hal-hazırda dünyada milli və xarici investisiyaların cəlb olunması üçün müxtəlif güzəştləri olan onlarla iqtisadi təşkilati struktur mövcuddur [11].

1.2. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə XİZ-in yaranma məqsədləri və müddəaları

İstənilən ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafında xarici iqtisadi amillər mühüm rol oynayır. Bu amillərə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin müxtəlif formaları aiddir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr (BİƏ) dedikdə beynəlxalq əmək bölgüsünə, istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşdırılması və təsərrüfat həyatının beynəlmilləşdirilməsinə əsaslanan fəaliyyət sferası başa düşülür. BİƏ-nin əsas formalarından biri kapitalın və investisiyanın dövlətlərarası hərəkətidir ki, bunun da inkişafı hər bir ölkənin iqtisadi imkanlarından istifadənin aktivləşdirilmə qabiliyyətini şərtləndirir.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə ticarətin genişləndirilməsi və gəlirin yüksək normalarının əldə olunması, beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, ixracın genişləndirilməsi və ucuz yerli istehsal, maddi və əmək resurslarından istifadə olunması üçün əlverişli iqlim axtarışı məqsədilə kapitalın sərhəddən kənara geniş daşınmasının obyektiv zəruriliyi meydana çıxır. İnvestisiya qəbul edən ölkələrdə

bunun hesabına iqtisadiyyatın artımının yüksəldilməsi, xüsusi kapitalın kəskin çatışmazlığının aradan qaldırılması, yeni texnologiyalardan istifadə, müqayisəli üstünlüklərin inkişafı və məşğullüğün genişləndirilməsi kimi nəticələr əldə olunur, inkişaf etmiş ölkələrdə isə xarici kapital bundan başqa təsərrüfat infrastrukturunun yaxşılaşdırılması və daxili bazarın inkişafı, iqtisadiyyatdakı geriliyin aradan qaldırılması üçün elementar şərtlərin yaradılmasına imkan verir. Kapitalın daşınmasında iştirak edən hər bir polyusda bu prosesin mənfəət nəticələrinin olmasına baxmayaraq bütünlükdə o, əməyin beynəlxalq bölgüsü və dünya təsərrüfatı əlaqələrinin ümumi inkişaf tendensiyalarını əks etdirir.

Beləliklə, investisiyalaşdırma və investisiyanın cəlb edilməsi dünya təsərrüfatı inkişaf prosesinin obyektiv zərurətidir. Onlar bir-birilə sıx əlaqədardır və özündə iştirak edən hər iki tərəf üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusi halda, investisiyalaşdırmada məqsədlərə nail olma hər iki halda obyektiv olaraq iştirakçıların həm ixrac, həm də idxal maraqlarına cavab verən xüsusi iqtisadi modelin yaranmasını şərtləndirir.

Xüsusi iqtisadi model əməkdaşlıq edən - daşınan və qəbul edən ölkələrin investorları ilə hökumətləri arasında qarşılıqlı razılaşma məhsuludur. Bu proses çərçivəsində son onilliklərdə prioritet layihələri, sahə və regionlardan istifadənin daha məqsədəuyğun olduğu yerləri ayıraraq yerli və xarici investorların resurslarından istifadə etməklə iştirakçı ölkələrin hər birinin milli maraqlarını reallaşdırmağa imkan verən XİZ-lər mühüm rol oynayır.

XX əsrin ikinci yarısından dünya iqtisadiyyatında milli bazarların açıqlığı, milli iqtisadiyyatların xarici iqtisadi əlaqələrə daha çox genişləndirilməsi və texnoloji innovasiyalara iqtisadi qatılma praktikasının daha geniş yayılması hesabına qloballaşdırma adlanan yeni dövr başlamışdır. Həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələrinin nəinki ticarət, eyni zamanda digər aspektlərinin geniş liberallaşmasının baş verdiyi beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın yeni mərhələsi nəzərdə tutulur. Dünya getdikcə daha çox inteqrasiyalaşır. Bütün bunlar formalaşması müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatının liberallaşmasının bir istiqaməti

və müasir dünyada baş verən integrasiya proseslərinin bir forması olan xüsusi iqtisadi zonalar üçün ümumi ilkin obyektiv şəraiti yaradır.

Müxtəlif ölkələrdə XİZ-lərin yaranma səbəbləri müxtəlifdir. Bu səbəblər XİZ-in milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və inkişafının, xarici iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq əmək bölgüsündə ölkələrin iştirakının və onların dünya təsərrüfatı sistemində integrasiyasının təmininin mühüm formalarından biri olması ilə bağlıdır.

Hal-hazırda XİZ bazar iqtisadiyyatının gözəçarpan institutudur. XİZ-in fəaliyyət xarakteri onlara milli resurslardan istifadənin aktivləşməsinə təmin edən xüsusi beynəlxalq iqtisadi integrasiya forması kimi baxmağa imkan verir. XİZ bir çox ölkələrin praktikasına çox sıx daxil olmuşdur. Müqayisə üçün demək lazımdır ki, 90-cı illərin əvvəllərində onların ümumi sayı dünya üzrə 1000 olmuşdusa, 90-cı illərin sonuna iki dəfəyə yaxın artmışdı.

XİZ-in uzun bir tarixi və nisbətən aydın bir mövcudluq dövrü keçməsinə baxmayaraq alimlər onun mahiyyətini müxtəlif cür təyin edirlər. Bu, XİZ-in məqsəd, funksiya və tiplərinin müxtəlifliyi, daima modifikasiya olunması və müasir cəmiyyətin inkişafının gedişində transformasiyaya uğraması ilə izah olunur. Dünya praktikasında 30-a yaxın müxtəlif variantda tərifə rast gəlinir. Onlar yalnız sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində deyil, həm də praktiki olaraq bütün sənaye dövlətlərində, inkişaf etmiş ölkələrdə, həmçinin bazar iqtisadiyyatına keçidi həyata keçirən ayrı-ayrı ölkələrdə mövcuddur. Bütün bunlar XİZ-in spesifikasiyasını doğrurur, hər bir müxtəliflik müəyyən xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və harmoniyası üzrə beynəlxalq konvensiya sənədinə [12] uyğun olaraq XİZ adı altında ölkənin elə bir ərazisi nəzərdə tutulur ki, orada məhsullara milli gömrük ərazisindən kənar yerdə yerləşən obyektlər kimi baxılır, buna görə də adi gömrük nəzarətinə məruz qalmır, başqa sözlə, bu ərazidə “gömrük eks-əraziliyi” prinsipinə riayət olunur. Bununla əlaqədar olaraq göstərilmiş sənəddə deyilir ki, “xüsusi zona dövlət ərazisinin gətirilən malların gömrük ərazisindən kənar baxıldığı və adi gömrük nəzarəti predmetinin olmadığı bir hissəsidir”. XİZ-in bu

tərifini XİZ-in sərhədlərində təşkil olunduğu zonalar üzrə investora təqdim olunan güzəştlərin mövcudluğunu göstərir. Lakin bu tərif bizə tamamilə məhdud görünür, çünki malların daşınması və gətirilməsinə nəzərən XİZ-in yalnız müxtəlif növlərinin əsas xüsusiyyətlərini əks etdirir və XİZ-in məqsədlərini, funksional istiqamətini müxtəlifliklərini və onların milli iqtisadiyyat üçün, dünya iqtisadi fəzasına daxil olma üçün əhəmiyyətini ifadə etmir. Bununla yanaşı XİZ milli ərazinin iqtisadi cəhətdən “ayrılmış” hissəsidir, bunun da həddlərində dövlətin digər hissələrində olduğundan fərqli iqtisadi münasibətlər qurulur. Bu ayrılma nisbidir, çünki milli iqtisadiyyat çərçivəsində qurulmuşdur. Buna görə də bu zonanın “xüsusi” adlandırılması yalnız o mənada işlənilir ki, buraya gətirilmiş məhsullar gömrük rüsumlarından, ixrac üçün vergivə digər nəzarət növlərindən azad olunur, ixrac olunan məhsullara nəzərən ölkənin digər ərazilərində qəbul olunur. Bu, o deməkdir ki, XİZ-ə xaricdən daşınan məhsullar qəbul edən ölkənin ərazisinə gətirilmə kimi deklarasiya olunmur. Lakin eyni zamanda qanunlar məhsul istehsalçıları və investora ölkədə mövcud olan müəyyən hüquqi və təsərrüfat rejimindən azad etmir, yalnız onu yüngülləşdirir, istehsal və kommersiya fəaliyyətini stimullaşdıran güzəştlər təqdim edir. Bununla əlaqədar olaraq bu zonaları azad iqtisadi zonalar deyil, xüsusi iqtisadi zonalar adlandırmaq lazımdır. Azad iqtisadi zona “verilmiş ölkə üçün ümumi qəbul edilmiş rejimə nisbətən güzəştlər təqdim olunan müəyyən ərazi” [13] kimi xarakterizə olunur. Bu tərifdə, bütünlükdə təsərrüfat fəaliyyətini əhatə edən Kiot konvengensiyasından fərqli olaraq XİZ-in təşkil məqsədləri və onların funksional istiqamətliliyi haqqında danışılmır.

Rus iqtisadçısı Q.Semyonovun [14] tərifinə görə, azad iqtisadi zona – ölkənin xüsusi qüvvədə olan ərazisidir. XİZ-də təsərrüfat agentlərinin fəaliyyətini tənzimləyən xüsusi qanun aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- İxrac-idxal əməliyyatlarının gömrük tənzimlənməsi;
- vergiqoyma;
- lisenziyalaşdırma;
- viza tərtibatı;

- bank fəaliyyəti;
- mülkiyyət və girov münasibətləri;
- azad zonanın idarə olunması.

Əmək və sosial qanunvericilik də XİZ-də müəyyən spesifikaya malik ola bilər. Bu xarakteristika da əvvəlki kimi XİZ-in məqsədlərini və iqtisadi inkişafdakı rolunu əks etdirmir, burada yalnız xüsusi təsərrüfat rejimləri sadalanır.

Rus alimlərindən V.Q. İqnatov və V.İ. Butova [15] görə azad iqtisadi zonalar “milli və xarici sahibkarlar üçün xarici ticarət, ümumi-iqtisadi, sosial, elmi-texniki və elmi-texnoloji məsələlərin həllində xüsusi güzəştli iqtisadi şərtləri olduğu dəniz və aviasiya limanları kimi məhdud ərazilər” nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, bu tərifdə XİZ-in təyinatı daha müəyyən xarakterizə olunur, bundan başqa, nəinki xarici, həm də daxili sahibkarlıq da qeyd olunur. Lakin müəlliflər XİZ-in ərazisini çox məhdudlaşdırırlar.

XİZ-in tərifində “Qısa xarici – iqtisadi lüğət – arayış” [16] kitabçasında XİZ-ə belə tərif verilir: “XİZ – xarici kapitalla fəaliyyəti təşviq olunan, valyuta-maliyyə və vergi rejimləri olan xüsusi ərazilərdir”. Bu tərif yalnız XİZ-in bir əsas funksiyasına – xarici kapitalın cəlb olunmasına diqqət yetirir, lakin onun tamhəcmli və müxtəlif tərəfli xarakteristikalarını ifadə etmir.

XİZ anlayışının real məzmununa yaxın tərifə məşhur yapon iqtisadçısı T.Simadzakinin [17] işində rast gəlinir. Simadzaki XİZ-ni “sürətli iqtisadi inkişaf və mövcud məşğulluq səviyyəsinin saxlanması və ya yüksəldilməsi məqsədilə milli qanunvericiliyin ayrı-ayrı maddələrinin fəaliyyətinin dayandırıldığı rayonlar kimi qəbul edir. XİZ-in bu tərifindən azad iqtisadi zonaların yaradıcılarının əsas məqsədi – ölkənin iqtisadi potensialının yüksəldilməsi, həmçinin ən mühüm sosial məsələnin həlli olan məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi ifadə olunur.

A.İ. Leusskinin “Azad sahibkarlıq zonalarının iqtisadiyyatı” [18] adlı monoqrafiyasında dünya təcrübəsi əsasında XİZ-in təşkili və fəaliyyəti məsələlərinin geniş spektrinin işıqlandırılması üçün ümumi azad iqtisadi zonalar anlayışı kimi azad sahibkarlıq zonalarının da xarakteristikası verilmişdir. Azad sahibkarlıq zonası

dedikdə milli və xarici sahibkarlıq, beynəlxalq bazarda məhsulların və kapitalın hərəkəti üçün suveren dövlətlərin əlverişli şəraitin yaradıldığı ayrı-ayrı regionları başa düşülür. Azad sahibkarlıq zonalarının əsas tipləri, müəllifin fikrincə, xüsusi iqtisadi zonalar və onların müxtəlif növləridir: xüsusi gömrük zonalar, xüsusi ekspert zonaları, bank və sığorta zonaları, texniki-tətbiqi zonalar, xüsusi bank və sığorta zonalarıdır. XİZ-in bu cür xarakteristikası onun təşkilinin mənasını və müxtəlifliklərini təyin edən iqtisadi yanaşmaya əsaslanır, onun həddləri daxilində istehsal olunan məhsulların hərəkəti yalnız beynəlxalq bazarla məhdudlaşır.

XİZ-in ən tutumlu tərifini V.D.Andrianovun [19] işlərində verilmişdir. Burada deyilir ki, XİZ adı altında milli ərazinin təsərrüfat məsələlərinin həllində geniş sərbəstliyə, xüsusi idarəetmə rejiminə və xarici və milli sahibkarlar üçün iqtisadi fəaliyyətin preferensial şərtlərinə malik olan hissəsi başa düşülür. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, burada azad iqtisadi zonalarda subyektlərin funksional fəaliyyətinin istiqamətləri və sosial-iqtisadi məsələlər əhatə olunmamışdır.

Bəzi hallarda xüsusi iqtisadi zonaların tərifini ayrı-ayrı ölkələrin şəraitinə adaptasiya olunmuş formada verilir. 1990-cı ildə XİZ-in beynəlxalq inkişaf assosiasiyasının sənədlərində XİZ-ə verilən tərifdə XİZ “istənilən ölkənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üçün açıq xüsusi ərazi-təsərrüfat formalaşmaları” kimi götürülür. Təklif olunan bu tərifin çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, burada tərif qəbul edən ölkənin məqsədlərini ifadə etməklə xüsusi zonaların bəzi özəl əlamətləri birləşdirilmişdir. Bununla da XİZ-in 1973-cü ildə Kiot konvensiyasının VIII əlavəsində verilən ümumi əlamətləri tamamilə kənarlaşdırılmışdır.

Vyetnamın elmi ədəbiyyatında XİZ “ölkə ərazisinin ən yaxşı infrastrukturun yaradılması üçün kapital qoyuluşunun və digər resursların cəmləşdiyi, investisiya resurslarının səmərəli mənimsənilməsinə, sahibkarlıq fəaliyyətinin sürətləndirilməsinə, sənaye-ticarət fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə yönəldilmiş müəyyən coğrafi sərhədlərə malik nisbətən ayrılmış hissəsi” kimi nəzərdə tutulur. Bu tərifdə XİZ-in əsas mənası, məqsəd və funksiyaları açılmışdır. Bununla yanaşı XİZ-in mühüm funksiyalarından biri – ilk növbədə investisiya iqliminin və infrastrukturun

yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş milli və xarici investorların kapitallarının səmərəli mənimsənilməsi və cəlb etmə prosesi xüsusilə qeyd olunur. Burada XİZ vasitəsilə həll oluna biləcək sosial məsələlər kənarda qalır. Bu, Vyetnamda xüsusi iqtisadi zonaların infrastrukturunun təşkili üçün kəskin kapital çatışmazlığı ilə bağlıdır.

Çox vaxt ədəbiyyatda “xüsusi iqtisadi zonalar”ı offşor zonalarla identifikasiya edirlər. Məsələn, M.S.Qutseriyev azad iqtisadi zonalar və offşor zonaları eyni bir terminlə - “offşor institutlar” [20] termini altında birləşdirib. Q.Semyonovun təbirincə, “offşor zonalar XİZ mühitinin xüsusi sinfini təşkil edir” [21].

Həqiqətən də, offşor zonalar olaraq ölkələr və ya xarici valyutada xarici rezidentlərlə maliyyə-kredit əməliyyatlarının aparılmasında vergi və digər güzəştlərin təqdim olunması vasitəsilə xarici kapital cəlb edən əraziləri hesab etmək qəbul olunmuşdur. Offşor zonalarla XİZ-in fərqli və oxşar cəhətlərini görmək o qədər də çətin iş deyildir.

Məlumdur ki, elmdə anlayış aparatı ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etmir, çünki öyrənilən obyektin bu və ya digər tərifinin təhlil olunan kateqoriyanın məzmununa və mahiyyətinin xarakteristikasına bilavasitə münasibəti vardır. XİZ-in yuxarıda sadalanmış təriflərindən hər birinin bu və ya digər çatışmazlığı vardır. Bu tərifləri və dünya təcrübəsini nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, XİZ ümumi əlamətlərə malikdir. Bunlara aiddir: nisbi iqtisadi və coğrafi ayrılma; onların fəaliyyətində milli və xarici sahibkarların iqtisadi fəaliyyətini stimullaşdıran bəzi milli hüquqi normalar; əlverişli investisiya mühitinin - gömrük və vergi güzəştlərinin, maliyyə stimullarının, administrativ preferensiyaların, yerli və xarici sahibkarların təklif etdiyi xidmət amillərinin və üstünlüklərinin mövcudluğu; onların formalaşması və fəaliyyəti hər verilmiş ölkənin sosial-iqtisadi, coğrafi və təbii xüsusiyyətləri, müasir inkişaf mərhələsində bu ölkədə həll edilən prioritet problemlər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir; XİZ çərçivəsində bazarın iqtisadi qanunlarının rolunun tənzimlənməsində ölkənin qalan ərazisindən fərqli olaraq dövlət tənzimlənməsi daha mühüm rol oynayır; müasir texnikaya və texnologiyaya söykənən ölkədə iqtisadi artımın yüksəldilməsinə XİZ-in fəaliyyətinin istiqamətlənməsi; XİZ çərçivəsində və

bütünlükdə ölkədə məşğulluğun aktivləşdirilməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin artımı, onun peşə kvakifikasiyasının artımı; ölkənin təbii resurslarından istifadənin optimallaşdırılması; ölkənin dünya təsərrüfat əlaqələrinə daxil olması. Bununla əlaqədar olaraq biz hesab edirik ki, XİZ-in onun mahiyyətini əks etdirən adekvat tərif üçün yuxarıda göstərilən ümumi əlamətlərin ayrılması, burada yaranmış iqtisadi münasibətlər nəzərə alınmaqla onlar əsasında təhlil edilən kateqoriyanın məzmununu xarakterizə etmək vacibdir. Məhz bu cür yanaşma xüsusi iqtisadi zonaların ən ümumi tərifinin formalaşmasına yaxınlaşmağa imkan verir.

Təklif olunmuş yanaşma ilə əlaqədar olaraq XİZ-ə ilk yanaşmada onu təsərrüfat kompleksinin və müasir inkişaf mərhələsində ölkə ərazisinin və təsərrüfat kompleksinin xüsusilə ayrılmış hissəsi kimi təyin etmək olar.

Bu tərif, zənnimizcə, XİZ-in daha ümumi əlamətlərini nəzərə almaqla hazırlanmışdır. Konkret XİZ özünün fəaliyyət istiqamətindən asılı olmayaraq onun strateji və cari iqtisadi maraqları ilə təyin olunan bir və ya bir neçə sosial-iqtisadi məsələni həll edir. Təklif edilmiş təriflərdən belə çıxır ki, XİZ üçün bütün ölkə ilə müqayisədə iqtisadi münasibətlər xüsusilə xarakterikdir. Məhz bunlar XİZ-in istənilən tipinə aid edilə bilər. Zonanın tipinin müxtəlifliyindən asılı olaraq bu spesifik mübadiləyə, istehsala və ya digər yerə yayıla bilər. Hər bir halda XİZ üçün eyni zamanda vergi sisteminin, əməyin ödənilməsini və s. əhatə edən paylanmış münasibətlər də spesifikdir. Bu spesifik müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün XİZ-in hüquqi xüsusiyyətlərini təyin edən hüquqi aktların köməyi ilə dövlət tərəfindən sanksiyalaşdırılır.

Məhsuldar qüvvələrin paylanması nöqtəyi-nəzərindən XİZ-ə baxıldıqda ölkənin bu və ya digər hissəsini xüsusi iqtisadi zona kimi təyin etməklə konkret iqtisadi, istehsal və sosial məqsədlərə dövlətin təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimləməklə çatdığını nəzərə almaq lazımdır. Bu halda o, XİZ-də həm mövcud istehsal amillərindən (məsələn, əmək resurslarından), həm də digər ölkələrin (məsələn, kapital, mükəmməl texnologiyalar və s.) imkanlarından istifadə edir. Nəticədə dövlətin bu cür fəaliyyəti ölkənin və bütünlükdə onun ayrı-ayrı regionlarının iqtisadi potensialının

yerləşdirilməsində dəyişiklikləri şərtləndirir. XİZ üçün daha bur ümumi xüsusiyyət texniki, təşkilati və iqtisadi nailiyyətlərin ölkənin bilavasitə onunla əlaqədar olan təsərrüfat sferalarına, ərazilərinə və təşkilatlarına genişlənmə və yayılma bacarığından ibarətdir. Bu xüsusiyyət XİZ-in hər zaman milli təsərrüfat sisteminin ayrılmaz hissəsi kimi qalmasından irəli gəlir. Buna görə də onların inkişafının bütün nəticələri bütünlükdə milli iqtisadiyyatda öz əksini tapmalıdır. Xüsusi halda, təbii fəlakət, dinamikanın pozulması XİZ-in formalaşmasında həm bütün ölkə iqtisadiyyatında, həm də zonanın özündə neqativ nəticələrə gətirib çıxara bilər. XİZ-in müsbət diffuziya təsiri onun ərazisinin və burada inkişaf edən ərazinin, bütünlükdə ölkə ərazisinin istehsal proseslərinin dünya təsərrüfatı sistemində beynəlmilləşdirilməsinə təkan verməklə yalnız texniki planda deyil, həm də digər münasibətlərdə də dünya səviyyəsinə qaldırılmasında özünü göstərir.

XİZ-in müxtəlifliklərindən istənilən birində ən mühüm xüsusiyyət məqsədli təyinatdır ki, ümumi sosial-iqtisadi məsələlərlə yanaşı eyni zamanda verilmiş ölkənin müasir dünyada əməyin beynəlxalq bölgüsündə iştirak səviyyəsindən, iqtisadiyyatının və sosial sferanın, coğrafi və təbii xüsusiyyətlərin, eləcə də əmək münasibətləri sferasında konkret situasiyanın inkişaf dərəcəsiindən asılı olan spesifik xarakterli məqsəd və məsələləri əhatə edir.

Xüsusi iqtisadi zonaların yuxarıda sadalanan əlamət və xüsusiyyətlərini ümumiləşdirərək onun ümumi tərifini belə ifadə etmək olar:

Biz hesab edirik ki, XİZ dedikdə ölkənin təsərrüfat kompleksinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan, dövlətin elə suveren, nisbətən ayrılmış ərazisi başa düşülür ki, orada xüsusi iqtisadi rejim təşkil edən iqtisadi və hüquqi metodlar vasitəsilə dövlət tərəfindən ölkənin strateji və taktiki maraqlarına, iqtisadi artıma və sosial inkişafa, eləcə də XİZ-in nailiyyətlərinin bütün milli ərazidə genişləndirilməsinə, resurs imkanlarına uyğun konkret məqsədlərə nail olmaq üçün ictimai məhsulun istehsalı, paylanması və mübadiləsi stimullaşdırılır.

Bu tərif, zənnimizcə, XİZ-in bütün növlərinin ümumi xarakteristikalarını və xüsusiyyətlərini, onların təşkili prinsiplərində, məqsəd və məsələlərində əks olunan

mahiyyətini əks etdirir. XİZ-in təşkilində ilkin qiymət məqsədlərə və həll olunan məsələlərə uyğun dövlət tərəfindən ayrılır. Bir qayda olaraq, onlar qarşılıqlı əlaqədəirlər. XİZ-in təşkili ilə ölkələr tərəfindən izlənilən məqsədlər onların iqtisadi inkişafının səviyyəsindən, sosial-iqtisadi situasiyadan, ölkənin və regionun coğrafi və təbii şərtlərindən asılıdır.

Kompleks xarakterə malik XİZ-də onların təşkili müəyyən regionların təsərrüfat artımının və beynəlxalq əməkdaşlıq əsasında iqtisadiyyatın konkret sferalarının sürətləndirilmə strategiyasının reallaşdırılmasına tabe olunur. Kompleks tipli XİZ-lə yanaşı verilmiş ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının aktivləşdirilməsi, fəaliyyətin bu növü üçün zəruri olan beynəlxalq əlaqələrin təşviqi məqsədilə yaradılmış zona tipləri də mövcuddur. Buna görə də hər bir konkret halda XİZ-in təşkilinin məqsəd və məsələləri bir-birindən fərqlənir. Bir çox ölkələr üçün XİZ-in məqsədi yeni iş yerlərinin təşkili, orta və kiçik sahibkarlığın canlandırılması məqsədilə iqtisadiyyatın bu və ya digər sahələrinin inkişafıdır. İnkişaf etmiş ölkələr üçün XİZ-in yaradılma məqsədlərindən biri xarici kapitalın və yüksək texnologiyaların cəlb edilməsindən, ölkənin ixrac potensialının inkişafından, işçilərin kvalifikasiyasının yüksəldilməsindən və əvvəllər geridə qalmış rayonları dinamik inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Başqa sözlə, konkret şərtlər daxilində XİZ-in təşkil olunma məqsədləri müxtəlifdir, lakin eyni zamanda onlar son nəticədə milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsi bazasında iqtisadi artıma və müxtəlif sosial problemlərin həllinə gətirir.

XİZ-i yaradarkən dövlət həm qlobal, həm də konkret məqsəd və məsələləri nəzərə alır. Bu məqsədləri 3 nəhəng blokda: iqtisadi, istehsal-texnoloji və sosial blokda birləşdirmək olar.

İqtisadi məqsədlər, hər şeydən əvvəl, ölkəni beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində iştirakının genişlənməsinə aparən iqtisadi artımla əlaqədardır. Söhbət ixrac məhsullarının rəqabətə davamlılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsindən və bu yolla da valyuta daxil olmalarının artımının təminindən gedir. Bu məqsəd keçid iqtisadiyyatı olan inkişaf etməkdə olan ölkələr (Vyetnam) üçün spesifikdir. Beləliklə,

XİZ-in Vyetnamda formalaşması planlı, mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində açıq iqtisadi siyasətin aparılmasına, onun milli təsərrüfatının ixraca və beynəlxalq investisiya əməkdaşlığında iştiraka istiqamətlənmiş istehsalın modernləşdirilməsində dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmasına tabedir. Baxılan aspektdə XİZ ilk növbədə ölkənin daxili bazarının ixrac əhəmiyyətli və yüksək keyfiyyətli məhsullarla doldurulması üçün zəruridir.

XİZ-in təşkili maddi istehsal sahəsində yeni təsərrüfatçılıq formalarının, turizm, mədəniyyət və s. kimi xidmət sferalarının mənimsənilməsini nəzərdə tutur, valyuta daxil olmalarının yüksəldilməsinə aparır və XİZ-in təşkilinin iqtisadi məqsədlərini əhatə edən məsələlər çərçivəsinə daxil olur.

XİZ-in təşkilində zəruri olan məsələlərdən biri təsərrüfatçılığın güzəştli rejiminin qurulması yolu ilə xarici və milli kapitalın cəlb edilməsi və bununla bağlı təşkilati prosedurların sadələşdirilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, keçid iqtisadiyyatına malik inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün XİZ-in təşkilində mühüm ümumi cəhətlərdən biri xarici investisiyalardan istifadə olunmasında prioritetlərin seçimidir. Aydındır ki, onlar yalnız o halda müsbət nəticə verə bilər ki:

1. baza sahələrinin texniki cəhətdən təchizat tamamilə yeniləşmiş olsun;
2. iqtisadi çevrilmələrin və təsərrüfatçılığın strukturca yenidən qurulmasının fundamental dövlət proqramlarına daxil olsun.

Keçid iqtisadiyyatına malik ayrı-ayrı ölkələrdə XİZ-ə istehsalın modernləşdirilməsi və keçid şəraitində ayrı-ayrı regionlar səviyyəsində idarə olunması metodu kimi baxılır. Məsələn, Çində və ya Vyetnamda xüsusi iqtisadi zonalar, əsasən, sahilyanı regionları əhatə edir. Bu ölkələrdə administrativ əmrlər sistemindən bazar sistemə eyni zamanda keçid sosial və iqtisadi silkələnmələrlə qəbul edilən deyil. Buna görə də burada XİZ bazar iqtisadiyyatının səmərəliliyi üçün aparılan eksperimentlərə xidmət edir.

İstehsal və elmi-texniki məqsədlər qabaqcıl və yerli texnologiyaların və texnikanın axınının stimullaşdırılmasından, gələcəkdə nəticələrinin ölkənin milli iqtisadiyyatında istifadəsi məqsədilə elmi tədqiqatların tətbiqi prosesinin

sürətləndirilməsindən, həmçinin xarici və yerli alim və mütəxəssislərin cəlb edilməsindən, elmi-texniki kadr və vasitələrin prioritet istiqamətlərdə cəmləşdirilməsindən ibarətdir. Bütün bunlar, təbii ki, intensiv amillərdən istifadə əsasında iqtisadi artım məsələlərinə və sosial problemlərin həllinə tabedir.

Uyğun problemlər kompleksinin həllinə yönəldilmiş sosial məqsədlər çox vaxt ayrı-ayrı ərazilərin iqtisadi artımının və ya konkret sosial-əhəmiyyətli təsərrüfat sahəsinin stimullaşdırılması ilə əlaqədar olur. Məsələn, İngiltərə və ABŞ-da xüsusi iqtisadi zonalar 80-ci illərin əvvəllərində depressiyalı rayonlarda orta və kiçik biznesin canlandırılması üçün yaradılmışdı. Bu məqsədlə də inkişaf etmiş ölkələrdə xüsusi iqtisadi zonalar yaradılmışdı. Lakin burada sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq bu cür zonaların formalaşmasında əsas diqqət xarici kapitalın gətirilməsinə, həmçinin əhalinin məşğulluq problemlərinin həlli və onun istehsal fəaliyyətinə daxil edilməsi yolu ilə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldildi.

XİZ çərçivəsində reallaşdırılan sosial məqsədlər sırasına istehsalın təşkilinin dünya təcrübəsinin tətbiq edilməsi yolu ilə əhalinin kvalifikasiyasının yüksəldilməsi, onun istehsal və idarəetmənin müasir texnologiyalarına qoşulması da aiddir. Bu elementlər həm inkişaf etmiş, həm də keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrdə XİZ-in təşkilində mühüm məqsədlərdən sayılır.

XİZ-in xarakteristikasının mahiyyəti, məsələ və məqsədlərlə yanaşı, onların təşkil və fəaliyyət şərtlərini də öz daxilinə alır. Bu şərtlərə, xüsusi halda XİZ-in istənilən növü üçün ümumi xarakteristik xüsusiyyət kimi əlverişli investisiya mühitini təyin edən xüsusi rejim aiddir. Bu tələbin ödənilməsi təsərrüfat fəaliyyətinin subyektlərinə təqdim olunan güzəşt, stimullar və preferensiyalar sisteminin seçimini determinasiya edir. Xüsusi iqtisadi zonaların təşkilində mövcud təcrübə ya konkret məsələlərin həllinə, ya istehsal sahələrinin və ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinin stimullaşdırılmasına, ya da müəyyən tipli investorların cəlb edilməsinə yönəldilmiş təşviq və preferensiyaların xüsusi formaları ilə tamamlanır.

Konkret güzəşt və stimullar müxtəlif ölkələrin zonalarında sayca müxtəlif olsalar da, axşardılar. Müxəlifliklərin ümumi məcmusundan XİZ-də fəaliyyət göstərən

güzəşt, stimuly və preferensiyaların, adətən, əsas qruplarını ayırırlar. Bunlara xarici ticarət əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinin sadələşdirilmiş qaydasının daxil edilməsinə və idxal-ixrac rüsumlarının aşağı salınmasını və ya ləğvini nəzərdə tutan xarici ticarət güzəştləridir. Bunlara həmçinin sahibkarlıq fəaliyyətinin müəyyən növlərinin vergi stiumullaşdırılması ilə əlaqədar olan fiskal güzəştlər də aiddir. Bu güzəştlər gəlir, mülkiyyət, vergiqoyuluşundan daimi və ya müvəqqəti azadolma da ola bilər. Bunlar kommunal xidmətlərə görə aşağı qiymətlərin təyini, torpaqdan və istehsal binalarından istifadəyə görə icarə haqqının azaldılması və eləcə də, büdcə vasitələri və preferensial dövlət kreditlərinə görə subsudiyaların müxtəlif formalarının təqdim olunması formasında maliyyə stimullarını özündə birləşdirir.

XİZ –də fəaliyyət göstərən subyektlərə xidmətlər kompleksi göstərən xidmət amilləri də təqdim olunur. Konkret məsələnin həlli və hər bir zonanın məqsədləri çərçivəsində standart və spesifik güzəştlər, stimullar və preferensiyalar məcmusunun təyini baş verir. Adətən, hər bir müəyyən tipli yaradılan zona fəaliyyət prosesində tədricən digər tiplərin əlamətlərini və xüsusiyyətlərini özünə çəkir. Buna görə də XİZ-in və onun fəaliyyətinin təşkili praktikasında oxşar formalaşmaların mahiyyətini əks etdirən konkret formaların istifadəsinə kompleks yanaşmadan istifadə edilir.

Sadalanmış güzəştlər, stimullar və preferensiyalar müxtəlif kombinasiyalarda tətbiq oluna bilər. Lakin onların tam toplusu burada mövcud olmayan inkişaf amillərinin kompensasiya vasitəsi kimi deyil, verilmiş ərazinin müqayisəli üstünlüklərinin reallaşdırılma aləti kimi xidmət etməlidir. Buna görə də onların kompleks istifadəsinin zəruriliyini nəzərdə saxlamaq lazımdır, çünki vergi güzəştləri digər formalardan istifadə edilmədən xarici kapitalın həlledici cəlb olunma vasitəsi deyil. Vergi, stimuly və preferensiyalar kompleksinin tətbiqi nəticəsində XİZ-də yerləşdirilmiş müəssisələrin gəlir norması orta hesabla ildə 30-35% və bəzən də çox təşkil edir.

XİZ-in dünya təsərrüfatında müasir genişlənmə miqyasında baza güzəşt, stimuly və prefeensiyaların standart toplusundan başqa, XİZ-in inkişaf və fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmini üçün mühüm şərtlər siyasi vəziyyətlə də bağlıdır. Siyasi

situasiyanın kəskinləşməsi, böhran halı ölkədə stabillik şəraitini pozur və xarici kapital axının qarşısını alır, bu hal, məsələn, Liberiya, Qvatemalədə və s. digər ölkələrdə baş vermişdir.

XİZ-in inkişafının stimullaşdırılması şərti kimi inkişaf etmiş potensial, istehsal və sosial infrastrukturunun keyfiyyəti, işçilərin kvalifikasiya səviyyəsi, maddi resursların kifayət qədər ucuz və alçatarlılığı da az rol oynamır. Əks halda yaradılmış XİZ saxlanmır. Nümunə olaraq Filippin ola bilər, burada xüsusi iqtisadi zonanı inkişaf etməmiş infrastruktura malik və uyğun işçi sayı kifayət qədər olmayan bir regionda yaratdılar, nəticədə zonanın müəssisləri gəlir gətirə bilmədilər və öz fəaliyyətini dayandırdılar. Buna görə də inkişaf etmiş ölkələrdə və keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrdə xüsusilə elə şərait yaradılır ki, nisbətən qısa müddətdə dünya təsərrüfatı səviyyəsinə adekvat olan istehsal infrastrukturunu yaradıla bilsin.

XİZ-in funksional istiqamətini və məzmununu təyin edən fəaliyyət və formalaşma şərtlərinə həmçinin coğrafi amillər: ərazinin sahəsi, daxili və xarici bazara nisbətən nəqliyyat-coğrafi yerləşmənin əlverişlilik dərəcəsi, təbii potensial kimi amillər də aiddir.

Bütün deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, XİZ-in təşkilində onun əsas prinsiplərini ifadə edən vahid məntiqi sxem hər bir ölkənin inkişaf spesifikasiyası, prioritet məsələləri və mövcud resursları ilə təyin olunan investisiya mühitinin selektiv liberallaşdırılması yolu ilə yerli və xarici sahibkarların təsərrüfat fəaliyyətinin müəyyən istiqamətləri və növlərinin təşviqidir. 1960-cı illərin ortalarında xarici kapitalın axını hesabına istehsal ixracının və məşğulluğun stimullaşdırılma zərurəti yarandığı zaman ixrac-istehsal zonalarının təşkilinə tətbiq etməklə bu məntiq inkişaf etmiş ölkələrin praktikasına ilə öncədən təyin olundu. Müqayisəli üstünlük nöqtəyi-nəzərindən bu məntiq tamamilə aydındır. Əgər ölkə hər hansı səbəbdən xüsusi və xarici sahibkarlıq kapitalı üçün iqtisadi fəzanı təmin edə bilmirsə, onda o, bunu dövlətin əlverişli investisiya mühiti yaratdığı XİZ çərçivəsində də edə bilər. Uyğun olaraq təşkilin məntiqi eyni zamanda ixrac zonalarına da aiddir.

80-ci illərn əvvəlində inkişaf etmiş ölkələrin arşısında zəif rayonlarda orta və kiçik biznesin canlandırılması məsələsi qoyulmuş regional siyasətin qeyri-mühafizəkar variantı nəticəsində azad sahibkarlar zonası yarandı, burada fəaliyyətin müxtəlif növlərini stimullaşdırmaq üçün qarışıq güzəştlər sistemində istifadə olundu.

XİZ-in yaranma tarixi azad zonaların təşkilinə olan iki konseptual yanaşmaya və ərazi və funksional adlanan güzəştlər sisteminin kombinasiyasına əsaslanırdı. Hər iki yanaşmanın əsasında təsərrüfatçılığın preferensial rejiminin təqdiminin vahid prinsipinin dayanmasına baxmayaraq, onların arasında yanaşmalardan birinin seçimini müəyyənləşdirən əhəmiyyətli fərqlər nəzərə çarpır. Birinci yanaşmaya əsasən, güzəştlə rejimdən xüsusi ərazilərdə yerləşdirilmiş müəssisə və təşkilatlar istifadə edir. İkinci yanaşmada preferensiyalar sahibkarlıq strukturlarının yerləşmə mövqeyindən asılı olmayaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin müəyyən növlərinə tətbiq olunur. Bu və ya digər yanaşmanın seçimi xüsusi iqtisadi zonanın təşkili nəticəsində həll olunacaq konkret məsələ və məqsədlərdən asılıdır. Belə ki, ərazi yanaşması ən çox ayrı-ayrı regionların inkişaf problemlərinin həllinə daha çox tətbiq olunur.

Birinci yanaşmanın reallaşdırılmasının nəticəsi XİZ statuslu administrativ rayonların təşkilidir (Çinin xüsusi iqtisadi zonaları, Braziliyanın “Manaus” zonası), funksional yanaşma isə iqtisadiyyatın bütünlükdə strukturunun və ya ayrı-ayrı sferalarının yenidən qurulmasıdır. Funksional yanaşma daha çevikdir, o, ayrı-ayrı müəssisələr tərəfindən təqdim olunmuş çöqtəvi zonaları təşkil etmək imkanı verir. Buna görə də investorlar üçün bu, çox əlverişlidir. Ərazi cəhətdən böyük olmayan sənaye zonaları daha praktik hesab olunur. Lakin real həyatda ərazi yanaşması üstünlük təşkil edir ki, bu da xüsusən inkişaf etmiş və keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrə aiddir.

XİZ-in formalaşmasına olan yanaşmalardan hər biri özünün verilmiş ölkənin konkret şəraitinə və spesifikasiyasına uyğun olan keyfiyyətləri ilə seçilir. Belə ki, ərazi yanaşması tənəzzül etmiş regionlarda XİZ-in çatışmayan ehtiyatlarla gücləndirilmiş təchizatı, infrastrukturun inkişafı, işsizliyin azaldılması, həm mütəxəssislərin, həm də

kütləvi peşə sahiblərinin əməyi səviyyəsində əmək ehtiyatlarının keyfiyyətə yüksəldilməsi yolu ilə problemlərin həllinə imkan verir.

Öz növbəsində funksional yanaşma müəyyən ərazilərlə əlaqə olmadan iqtisadi fəaliyyətin xüsusi növlərinin inkişafına təsir edir. O, milli iqtisadiyyatı olan xarici firmaların əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə kömək edir. Funksional yanaşmanın mühüm üstünlüklərindən biri onun ərazi yanaşması şəraitində XİZ-in təşkilində qaçılmaz infrastruktur xarakterli yubanmalarla əlaqədar deyil.

Xüsusi iqtisadi mexanizmin fəaliyyət göstərdiyi XİZ-in nisbətən ayrılmış formalaşma olduğuna görə qeyd etmək lazımdır ki, onların həyatının əsas şərtlərindən biri geniş iqtisadi spektrdə sərbəst qərarlar qəbul etməyə hüququ olan xüsusi idarəetmə zonasıdır. Bu halda idarəetmə sistemi müəyyən tələblərə cavab verməlidir. Bu tələblərə zonanın ərazinin tipindən və miqyasından, ölkənin dövlət quruluşunda, bazar münasibətlərinin və bütünlükdə iqtisadiyyatın inkişafından və s. asılı olan adm-nisrtiv-təsərrüfat idarəetmə modeli aiddir. Lakin ümumi və prinsipial an ondan ibarətdir ki, lokal və nisbətən ayrılmış sistem olmaqla bu zona xüsusi təsərrüfat idarəetməsinə nəzərən lokal olmalıdır, yəni ayrılmış sahə nazirliklərindən və iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarını öz nəzdində saxlayan mərkəzi idarəetmə sistemində tabeçilikdən kənar olmalıdır. Bu cür spesifik münasibətlər üçün əsas yaradır. Onların aradan qaldırılması və həlli üçün XİZ-ə dair işlərin yerinə yetirilməsinə yardımçı olan bir sıra problemlərin aradan qaldırılmasını zəruri edir. Bununla əlaqədar olaraq:

1. Administrasiya başda olmaqla müxtəlif səlahiyyətlərə malik olan idarəetmə zonasının funksional strukturunun təşkili;
2. ölkədə dövlətin maraqlarına uyğun və XİZ-in maraqlarını kifayət qədər müdafiə etmək səlahiyyətinə malik olan və zonaların inkişafına nəzarət və mərkəzləşdirilmə üzrə hökumət orqanının mövcudluğu;
3. bütün aralıq administrativ-ərazi instansiyalarından keçməklə bilavasitə zona administrasiyasının səlahiyyətli hökumət orqanına tabe olması

kimi zəruri vəzifələr icra olunmalıdır.

XİZ-in təşkili kapital qoyuluşu tələb edən prosesdir. Buna görə də XİZ bir qayda olaraq, əhəmiyyətli dərəcədə kapital qoyuluşları və onların inkişafına dövlət dəstəyi ilə təmin olunmalıdır. Mərkəzləşdirilmiş dəstək olmadan onlar praktiki olaraq fəaliyyət göstərə bilməzlər. Məsələn, Çində XİZ-ə qoyulmuş investisiya 80-ci illərin axırlarına kimi 22 milyard dolları aşmışdı, bu da o zaman üçün qoyulmuş xarici investisiyadan 5,5 dəfə çox idi. Bu işdə dövlət tərəfindən XİZ-in problemləri ilə məşğul olan hökumət orqanlarından və ya dövlət şirkətlərindən dəstək bu zonaların işini daha aktuallaşdırır.

XİZ-in təşkili prosesi iqtisadi prioritet sahələrdə və ya regionlarda adaptasiya prosesidir ki, bütünlükdə ciddi sahə və ya regional idarəetmə sistemlərinin alternativini kimi çıxış edir. XİZ-in təşkili 4 əsas mərhələdən ibarət olan mürəkkəb bir prosesdir: investisiyaöncəsi dövr, investisiya dövrü, əməli dövr və inkişaf dövrü [22].

Investisiyaöncəsi dövr – XİZ-in təşkilindən öncə gələn ilkin layihələndirmə mərhələsidir. XİZ-in təşkilinin planlaşdırıldığı sahə ölkənin icra hakimiyyəti və ərazinin administrasiyası mütəxəssislər dəvət etməklə onun məqsədəuyğunluğunu təyin edir, məqsədli istiqamətini, XİZ-in sahə strukturunu və bəzi digər parametrləri planlaşdırır. Aparılmış işlərin nəticələrinə görə XİZ-in layihələndirilməsi və rəsmi tanıtmaya görə uyğun sənədləşdirmənin hazırlanması haqqında qərarlar qəbul edilir.

XİZ-in təşkili haqqında qərar qəbul edildikdən sonra investisiya dövrü – onun fəaliyyətə başlama, yəni onun infrastrukturunun, əsas elementlərinin və sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşma dövrü gəlir. Sonra zonanın fəaliyyəti və inkişafı mərhələsi - əməli dövr və XİZ-in müəyyən formalarının inkişaf dövrü gəlir. XİZ-in məqsədləri, məsələləri və formalaşma şərtləri onların kifayət qədər konkret müxtəlifliklərini öncədən müəyyən etməyə imkan verir.

II FƏSİL. BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ: XİZ, ONUN TƏŞKİLİ VƏ FƏALİYYƏTİ

2.1. Şərqi Avropa dövlətlərinin təcrübəsinin təhlili

Dünya praktikasında XİZ-in iki təşkil variantı nəzərdə tutulur. “Yuxarıdan” variant o deməkdir ki, zonanın təhsili mərkəzi hakimiyyət orqanlarının inisiyativü üzrə dövlət proqramı çərçivəsində baş verir (məsələn, Cənubi Koreyada olduğu kimi). “Aşağıdan” variant isə o deməkdir ki, XİZ-in təşkilü bazar özünütəşkilü formasında həyata keçirilir (məsələn, Polşa). Daha dinamik ikinci variant, eləcə də qarışıq özəldövlət maliyyələşdirməsi ilə inkişaf edir. Xüsusi iqtisadi zonanın təsisi haqqında təkliflər xüsusi müvəkkil edilmiş dövlət federal və ya regional orqanlarına göndərilir ki, zonanın təsisi qərarı qəbul edildikdən sonra onun təşkilinin şərtlərinin formalaşması üzrə işlər daxil edilir. Təsisat zamanı, adətən, yerin seçimi, sosial və istehsal infrastrukturunun formalaşması, region iqtisadiyyatının sahə strukturu kimi meyarlara xüsusi diqqət yetirilir. XİZ-in təşkilü – ayrı –ayrı ərazi və regionların iqtisadiyyatının konkret prioritet iqtisadi məsələlərin həllinə, strateji proqram və layihələrin reallaşdırılmasına yönəldilmiş həqiqi inkişaf istiqamətidir. Praktikanın göstərdiyi kimi, XİZ-də quraşdırılmış güzəştlər sistemi kifayət qədər fərdidir və onun ərazisində reallaşdırılan proqramlarla sıx əlaqədardır. Dünya və yerli təsərrüfat təcrübəsinə əsasən ilkin XİZ-in təşkilü zamanı elan edilmiş məqsəd və məsələlər, demək olar ki, hər zaman faktiki inkişafın nəticələri ilə üst-üstə düşür. Konkret ərazilər üçün zonaların tipinin seçimi nəinki ümumi, hətta lokal amillərə də təsir edir. Beləliklə, ticarət, xarici ticarət zonaları üçün nəhəng nəqliyyat qovşağının olması zəruridir. Onlar, bir qayda olaraq dəniz limanları, dəmiryol birlikləri və hava limanlarına yaxın sahilyanı şəhərlərin ərazilərində yerləşdirilir. Bu şərtlər ticarət, bank və digər zonaların yerləşdirilməsi üçün arzuolunandır. Texnopark və texnopolis tipli zonaların yaradılması üçün elmi-texniki baza və kvalifikasiyalı işçi qüvvəsi lazımdır. Turist-rekreasiya zonalarının təşkilü inkişaf etmiş infrastruktura

malik turizm landsaftları üçün cəlbedici olan mədəni və tarixi mərkəzlərin mövcudluğunu tələb edir.

Dünya təcrübəsi (Yaponiya, ABŞ, Avropa, Asiya) göstərir ki, XİZ-in fəaliyyətinə aşağıdakı amillər təsir göstərir:

- Siyasi sabillik;
- investisiya zəmanəti;
- infrastrukturun keyfiyyəti;
- işçi qüvvəsinin kvalifikasiyası;
- adminiztrativ strukturların sadələşdirilməsi.

Qədim azad ticarət zonaları Hamburq və Bremen şəhərində hələ XIX əsrdə meydana gəlmişdir. Daha sonralar Kilede, Kukshafendə və digər şəhərlərdə meydana gəldi. Məhz bu şəhərlərdə XİZ-in meydana gəlməsi heç də təsadüfi deyil. Hamburq – Elba çayında Şimal dənizindən 100 km məsafədə yerləşmiş nəhəng dəniz və çay limanıdır. Burada Beynəlxalq hava limanı, müxtəlif sənaye müəssisələri yerləşmişlər. “Hamburq” XİZ-in idarə olunması digər zonaların idarə olunmasından fərqlənir. Azad ticarət zonasını idarə edən administrasiya gömrük funksiyalarını yerinə yetirir. Anbarların əksəriyyəti özəl şəxslər və firmalar tərəfindən sərbəst idarə olunur, lakin yeni obyektlərin tikintisi mütləq zonanın rəhbərliyi ilə razılaşdırılır.

Daniyada azad ticarət zonası XIX əsrin sonlarında kopenhagen limanının ərazisində formalaşdı. Kopenhagen Daniyanın yalnız paytaxtı deyil, həm də nəhəng dəniz limanıdır, burada Malme (İsveçrə) ilə əlaqəli avtomobil və dəmiryol bərəsi fəaliyyət göstərir. Burada sənaye ixrac istiqaməti yüksək inkişaf etmişdir. Hal-hazırda XİZ-in ərazisi 700 min kv. -ə yaxındır. XİZ-i aksioner şirkət vasitəsilə kopenhagen limanının administrasiyası idarə edir. Qeyd etmək zəruridir ki, XİZ-in fəaliyyəti dövlət tərəfindən nəzarətdə saxlanır.

Avstriyada: Lints, Qrats, Vena şəhərlərində bir neçə XİZ vardır. Bunlardan ən qədimi Lintsdə olandır. Bu, Avstriyanın şimalında nəhəng şəhərdir, Dunayda çay limanıdır, hava limanı, inkişaf etmiş sənayeyə malik mühüm nəqliyyat qovşağıdır.

Azad ticarət zonası 3 idarəetmə strukturu – yerli hakimiyyət orqanları və banklar, ticarət palataları, sənaye birlikləri və aksioner şirkəti tərəfindən idarə olunur.

XX srin 60-cı illərində Finlandiya XİZ-in təşkilinə başladı. Xanko və Helsinkidə XİZ yaradıldı. Onlar aksioner şirkətə tərəfindən idarə olunurlar, aksiyaların bir hissəsi bələdiyyəyə məxsusdur. Yerli orqanlardan başqa, XİZ-in fəaliyyəti burada Finlandiya hökumətinin nəzarəti ilə davam etdirilir.

STZ-nin yaradılmasında uğurlu nümunə İrlandiyaya məxsusdur. Sərbəst ticarət zonaları üçün xarakterik olan gömrüksüz xarici ticarət fəaliyyəti rejimi ideyası 50-ci illərin sonlarında ayrı-ayrı ölkələrdə sənaye istehsalının təşviqi üçün tətbiq olunmağa başladı. O zamandan başlayaraq ixrac-sənaye zonaları adlandırılan istehsal istiqamətli zonaların təşkilinə start verildi. İlk bu cür zona İrlandiyanın hava limanında - Şennonada yaradıldı. Transatlantik xətlərinin açılması ilə əlaqədar olaraq Şennon hava limanı işini itirmək təhlükəsi ilə qarşılaşdı. Buna görə də İrlandiya hökuməti 1947-ci ildə xarici investorları sənayeyə, ticarət və turizmə cəb etmək üçün “Şennon” gömrüksüz zonanın təşkili haqqında qərar qəbul etdi. Zonanın yaradılmasında məqsəd yeni iş yerlərinin təşkili, eləcə də “Şennon” hava limanından sənişin və nəqliyyat axınlarının yüksəldilməsi idi.

STZ-nin bir variantı da ABŞ-da çox geniş yayılmış və xarici ticarət zonalarıdır (XTZ - Foreign Trade Zones). ABŞ – ın iqtisadiyyatının XİZ-ə ehtiyacı olmasa da, 1934-cü ildə ölkə ərazisində məhsul ixracına təsir göstərmək və ABŞ-ın xarici ticarətini aktivləşdirmək məqsədilə xüsusi ticarət zonaları üzrə proqram fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu, dərin iqtisadi böhran dövrü idi, XTZ-nin təşkili vasitəsilə ölkədə işsizlik səviyyəsinin aşağı salınması nəzərdə tutulurdu. Xarici ticarət zonasında fəaliyyət göstərən şirkətlər ödənişlərin müddətini uzadırdılar, zonadan keçən məhsulların tariflərini aşağı salırdılar və s. “Bu proqram orta və kiçik biznes üçün nəzərdə tutulmuşdu. İxrac rüsumları yalnız məhsullar ticarət zonasının ərazisindən ABŞ ərazisinə daşındığı halda tətbiq olunurdu” (*Coble International, 2006*).

Dünyadakı digər XİZ-dən fərqli olaraq ABŞ-da bu zonaların əsas xətti məhsulların ixracı deyildi, əsas məqsəd dünya bazarında milli sənayenin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi idi. Zonalar açıq fəaliyyət göstərməli, öz xidmətləri və ödəmə haqları haqqında məlumat verməlidirlər. Foreign & Trade Zone, Resource Center proqramının İnternet-səhifəsində amerikan XİZ-in xidmətlərindən istifadə edən firmalar üçün aşağıdakı 5 əsas üstünlüyü göstərir:

- “Əks” tariflərdən azad olma;
- məhsulun yenidən ixracı halında rüsumlardan azad olma;
- həftəlik hesabat;
- zamana görə təxirə salınmış rüsumların ödənilməsi.

“Əks” tariflərdən azad olma o deməkdir ki, vergi ixrac olunan gələcək məhsulun komponentlərinə deyil, son məhsulun özünə qoyulur. Bu da, XİZ-də işləyən amerikan şirkətlərini ABŞ-da oxşar məhsul ixrac edən digər xarici şirkətlərlə eyni vəziyyətə salır. Hər bir ayrıca ölkə üzrə XİZ haqqında informasiya zonaların sayından və tipindən, təchizatından, coğrafi yerləşməsindən, dövlətin onların fəaliyyətində iştirakından, ixrac rejimindən asılı olaraq müxtəlif ola bilər.

İİZ bəzi ölkələrin anklav ərazilərinə ixrac sənayesinin təşviqi nəticəsində formalaşdı. Lakin onların məhdud fəaliyyətinə görə müxtəlif yollarla bütün milli iqtisadiyyata hiss olunacaq dərəcədə təsir göstərdilər. Hər şeydən əvvəl İİZ milli müəssisələrə təsir göstərməklə xarici investorlarla, yerli firmalarla əlaqələri gücləndirərək onların texnoloji və idarəetmə səviyyələrini xarici şirkətlərin səviyyəsinə qaldırmağa çalışırlar. Bundan başqa, İİZ milli kadrların hazırlanması üçün “təlim səmərəsi”ni təmin edir. Nəhayət, İİZ qapalı iqtisadiyyatdan açıq iqtisadiyyata keçidin sürətləndirilməsinə həlledici rol oynayır. Bu halda tədricən “açıqlıq” prosesi daha sürətli tempiylə baş verir.

1980-ci ildə ABŞ-da müəssisə zonası (Enterprise Zones) yaradıldı. Bu, elə bir ərazidir ki, fəaliyyət göstərən müəssisələr yerli, ştat və ya federal orqanlardan müəyyən preferensial hüquqlar alır. Bu hüquqların mahiyyəti vergi və qeyri-vergi stimullardan ibaətdir. Vergi güzəştləri istehsala, inşaata və ticarətə genişləndirilir.

Qeyri-vergi stimulları isə idarəetməyə, ətraf mühit üzrə standartlara və s. aiddir. Bir çox ştatların zonalarında preferensial hüquqların fəaliyyət müddəti 10 ildən 20 ilə qədərdir. Federal zonalar ilk əvvəllər 20 il müddətinə nəzərdə tutulurdu. Ştatlarda zonaların sayı məhduddur. Ştatlar yeni zonaların təşkilində və onların inkişafı üçün yeni stimulların təqdimatında aktiv iştirak edirlər. Zonaların təşkili üzrə qərar qəbul edən müəssisə və rəhbər orqanlar bir neçə meyardan istifadə edirlər. Bunlardan ən mühüm olanlar bunlardır:

- İşsizlik rayonda milli səviyyəni əhəmiyyətli dərəcədə aşmalıdır;
- Rayon əhalisinin 70% -i ailə başına milli səviyyənin orta qiymətinin 80% -dən aşağı gəlirə malik olmalıdır.

Müəssisə zonasının konsepsiyası daima dəyişir. Son nəticədə oxşar formalaşmalar yerli, ştat və federal orqanlar üçün maneəyə çevrilir, lakin aktivləşən sahibkarlıq və artan məşğulluq sayəsində bu zonalarda ərazi rəhbərləri sosial proqramlara olan məsrəfləri kompensasiya şəklində aşağı salırlar.

Müasir elmi-texniki parklar ABŞ-da 70-ci illərin əvvəllərindən meydana gəlməyə başladı, lakin onların əhəmiyyətli dərəcədə artımı 80-ci illərdə müşahidə olundu. Elmi parklar – nəhəng elmi institut və ya universitetlərin yaxınlığında yerləşən yüksək texnologiyalı müəssisələrin yerləşdiyi rayonlardır. ABŞ-da elmi parkların inkişafının xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, əvvəllər bu parklar bir sıra iqtisadi, sosial, coğrafi və s. kimi amillərin uğurlu ahəngliyinə əsasən öz-özünə yaranırdı. Santa-Klara şəhəri yaxınlığında, Stehford universitetinin yanında elmi-texnoloji zona – Silikon vadisi yaradıldı. Bu, ABŞ-da hesablama texnikası vasitələrinin və kompüterlərin dünya üzrə istehsalının 20%-ni verən ən nəhəng elmi-texniki zonadır. Analoji texnoparklar Fransada, İngiltərədə və Almaniyada da yaradıldı.

Yaponiyada elmi-texnoloji mərkəzlər texnopolislər adını aldı. Texnopolis dedikdə üzvi surətdə qarşılıqlı əlaqədə olan yüksək texnologiyalı sənaye sahələri, elmi-tədqiqat institutları, elmi və mühəndis kadrları yetişdirən ali məktəbləri, müasir istehsal və sosial infrastrukturlu şəhər və ona yaxın ərazi başa düşülür. Texnopolislərin

təşkili proqramı aşağıdakı məqsədləri daşıyır: mərkəzdən sənayenin yenidən paylanması, yerli universitetlərin fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi elmi işləmələrin sürətləndirilməsi, elmtutumlu və enerji qoruyan texnologiyaların inkişafına sənayenin istiqamətləndirilməsi, tətbiq prosesinin tezləşdirilməsi və s. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün kredit və vergi stimullaşdırmasının müxtəlif tədbirləri nəzərdə tutulurdu. Amerikan texnoparklarının və yapon texnopolislərinin əsas nailiyyətlərindən biri qabaqcıl texnologiyalar və yüksək kvalifikasiyalı mütəxəssislər və sahibkarlar generasiya, daima elmi-tədqiqat, tədris və kommertiya təşkilatlarından sistemli şəkildə dəstək alan lokallaşdırılmış elmi-istehsal mühitinin təşkilidir. Lakin elmi-tətbiqi zonaların aşkar nailiyyətlərinə baxmayaraq onlar gözlənilən səmərəni almadılar. Milli proqramın açar məqsədlərindən birinin texnoparkların və texnopolislərin təşkili olmasına baxmayaraq, nə ABŞ-da, nə də Yaponiyada geridə qalmış rayonların hesabına ölkənin iqtisadi potensialının yenidən paylanması baş tutmadı. Bu, o deməkdir ki, nəhəng iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsinin nəticələrinin öncədən məlum olmaması növbəti dəfə özünü göstərmiş oldu.

Latın Amerikasını və Karib adaları ölkələrində XİZ-in yaranma prosesi 60-cı illərin sonları 70-ci illərin əvvəllərinə təsadüf edir. İlk XİZ 1964-cü ildə Kolumbiyada, 1965-ci ildə Meksikada, 1990 –cı illərdə Latın Amerikasını ölkələrin yüksək tempərlə yaradılmağa başladı. Latın Amerikasını və Karib adalarında XİZ-in təşkilində məqsəd işsizliyin aradan qaldırılması və büdcənin valyuta gəlirlərinin artırılması oldu. Cənubi Amerika hüdudlarında XİZ “Mərkəzi Amerika və Karib hövzələri ölkələri ilə müqayisədə ölkə iqtisadiyyatı üçün o qədər mühüm rol oynamadı” (Granados, 2005, 75). Cənubi Amerikada (məsələn, Çilidə, Kolumbiyada) XİZ-ləri “artım nöqtəsi” kimi istifadə edirlər. Lakin hər iki Amerika miqyasında heç də bütün zonalar uğur qazana bilməmişlər.

Çində XİZ 70-80-ci illərdə yaradılmağa başladı. 10 idən sonra, Rusiyada da XİZ yaradılmağa başladı, onların ümumi fəaliyyətinin nəticəsi bütünlükdə ilkin yaranışlara uyğun deyildi. Çində, əksinə, iqtisadi yenidənqurma illərində dövlət təyinatlı müxtəlif tipli 128 XİZ yaradıldı və fəaliyyət göstərdi. XİZ-in məzmununu və

funksiyaları ilə bağlı müxtəlif suallar ortaya çıxır: iqtisadi keçid mexanizmi olan ölkəyə XİZ lazımdır mı? XİZ milli iqtisadiyyata real olaraq nə verir, onu daha səmərəli etmək üçün nə etmək lazımdır, XİZ-in hansı perspektivləri vardır?

Ciddi desək, Çin XİZ (Konqonq və Makaodan başqa) dünya XİZ-indən daha çox fərqlənir. Çin iqtisadi həyatının praktikasında “sərbəst iqtisadi zona” terminindən istifadə olunmur. Çin öz zonalarında (Xüsusi iqtisadi zonalarda, texnoiqtisadi inkişaf zonalarında, yeni yüksək texnologiyaların sənaye zonalarında, sərhəd iqtisadi əməkdaşlığı zonalarında) siyasətin xüsusi iqtisadi və administrativ formalarını tətbiq edir, ölkəni ümumi iqtisadi rejimdən azad etmir, yalnız onu yüngülləşdirir. Buna görə də Çin XİZ “xüsusi iqtisadi statuslu” zonalar kimi başa düşülməlidir. XİZ-in təşkil və fəaliyyət illəri ərzində Çində əhəmiyyətli dərəcədə uğur əldə edilmiş və Çinin iqtisadi islahatlarının həyata keçirilməsində öz töhfəsini vermişdir. Lakin Çinin açıq siyasətinin genişlənməsi və islahatların dərinliyi ilə əlaqədar, eləcə də dünya iqtisadi durumunun dəyişməsilə Çinin XİZ-nin gələcək inkişafından öncə iki əsas problem yaranmışdır:

1. Çin hökuməti sosialist iqtisadi sisteminin qurulmasının ümumi kursunu yaratmışdır və ölkənin mərhələlər üzrə dünya iqtisadi birliyinə daxil olması üzrə tədricən hər bir regionu ardıcıl olaraq beynəlxalq bazar sferasına daxil etməklə tədbirlər həyata keçirir, bu, o deməkdir ki, iqtisadi siyasətin XİZ-in iqtisadi inkişafını təmin edən xüsusi formaları tədricən Çinin digər rayonlarına da yayılacaqdır. Bu da, Çində mövcud olan bəzi üstünlüklərin itkisinə gətirəcəkdir.
2. Dünya ticarətində regional iqtisadiyyatların beynəlmilləşdirilməsi və ticarətin liberallaşdırılması tendensiyası hökmranlıq edir. Bu yeni tendensiya Çinin XİZ-inə yeni tələblər qoyur: Çinin XİZ-nin fəaliyyəti daha çox digər ölkələrin sərbəst iqtisadi zonaları ilə rəqabət aparmaq üçün bu tendensiyaya və XİZ-in beynəlxalq fəaliyyət qaydalarına uyğun olmalıdır.

Çinin XİZ-ni daxili və xarici dəyişikliklərə adaptasiya etmək üçün ölkədə konkret XİZ-in vəziyyətinə baxmaq və onun milli iqtisadiyyata təsirini qiymətləndirmək, XİZ-in inkişaf və formalaşma modellərini düzgün təyin etmək, eyni zamanda XİZ-in inkişafı səbəbinə yeni məsələlər çoxluğunu həll etmək zəruridir. Bu və ya digər məsələlərin işlənməsi tamamilə aktual problemdir.

Çində XİZ üzrə ilk işlər 80-ci illərin ortalarında meydana gəldi. Onlardan bir neçəsi Çinin xüsusi iqtisadi zonalarına həsr edilmişdi. Bunlarda açıq iqtisadiyyat ideyasını təbliğ edirdilər. 90-cı illərdə XİZ-in müxtəlif aspektləri çin və rus tədqiqatçılarının və digər müəlliflərin əsərlərində işlənmişdir. Lakin XİZ üzrə son illərdə nəşrlərin çoxaldığını nəzərə alsaq, indiyə kimi 20 il ərzində Çində XİZ-in kompleks təhlilinə həsr edilmiş xüsusi işlər yoxdur. Milli iqtisadiyyatın və bütünlükdə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf aspektində XİZ-in müasir fəaliyyət problemləri işlənilməmişdir.

Xüsusi iqtisadi zonalar içərisində yalnız bir fəaliyyət növü - bank, aqrar, ekologiya, turizm və s. ilə inkişaf edən zonalar da vardır. Məsələn, İsraildə Tel-Aviv yaxınlığında yerləşən xüsusi zona almaz ticarəti ilə məşğul olur. Bunlarla yanaşı çoxsahəli təyinatla malik xüsusi zonalar da geniş yayılmışlar. Praktiki olaraq bütün digər zonaların xüsusiyyətlərinə malik olan bu zonalara misal olaraq Braziliyadakı Manaus xüsusi iqtisadi zonasını göstərmək olar. 1967-ci ildə Braziliyada sahəsi 3,6 mln.kv.km olan “Manaus azad zonasının sənaye dairəsi” ayrıldı. Burada tədricən unikal təsərrüfat kompleksi yaradıldı, ərazini sıfır inkişaf səviyyəsindən iqtisadi cəhətdən yüksəltdi. Manaus azad zonasının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, istehsal olunmuş məhsulun yalnız 3-5 %-ni ixrac edir, qalan hissəsini isə Braziliyanın özündə istifadə edir. Bu zonaya milyardlarla dollar məbləğində investisiya qoyulmuşdur. 600 sənaye sahəsində təqribən 80 min işçi qüvvəsi fəaliyyət göstərir.

70-ci illərdə dünyanın bir çox regionlarında xidmət zonaları yaranmağa başladı. Onlar maliyyə və qeyri-maliyyə xidmətlərinin müxtəlif növləri ilə məşğul olan firma və müəssisələr üçün güzəştli rejimi olan əraziləri əhatə edirdilər. Xidmət sahələrinə ilk növbədə offşor formalaşmaları aid etmək olar. Bu zonalarda təsərrüfat fəaliyyəti

aparmayan firmalar asan qeydiyyat rejimindən istifadə edirlər. Offşor torpaqlarda məcmu kapitalın aşağı səviyyəsi, xarici investorlar üçün gömrük rüsum və yığımlarının olmaması, gəlirlərin azad daşınması, valyuta məhdudiyyətlərinin olmaması və s. güzəştli rejimin elementləridir. Bundan başqa, offşor müəssisələr, ümumiyyətlə, ya vergi vermirlər, ya da çox az miqdarda vergi verirlər. Offşor şirkətlər, bir qayda olaraq, öz fəaliyyətlərini bank, sığorta işi və ixrac-idxal əməliyyatlarında, eləcə də daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatlarda mərkəzləşdirirlər. Bu cür torpaqlar ən çox İngiltərə birliyi ölkələrində yayılmışdır. Lakin onlar dünyanın digər ölkələrində - Panamada, Liberiyada, İsveçdə də yaradılır. Son illər bu mərkəzlərdə rus sahibkarları da offşor firmalarını yaratmağa başlamışlar. Bu yolla onlar öz gəlirlərini dövlət vergiqoymasından gizlədirlər. Bu proses kifayət qədər geniş miqyas almışdır və Rusiya Federasiyasının maliyyə qabiliyyəti üçün böyük problem yaradır. Offşor şirkətlərin təşkil olunduğu ölkələrdə vergiqoymanın aşağı səviyyəsinə baxmayaraq bu dövlətlərin rəhbərləri bundan gəlir əldə edirlər. Gəlir dedikdə xarici kapitalın cəlb edilməsi, büdcə gəlirlərinin artması, əlavə iş yerlərinin açılması və digər üstün amillər başa düşülür.

Bir sıra ölkələrin rəhbərliyi belə hesab edirlər ki, XİZ iqtisadiyyat üçün sərfəlidir, belə ki, ticarəti genişləndirir, investisiyaları artırır. “İqtisadçıların fikrincə, xüsusi zonalar iqtisadiyyat daxilində balans uyğunsuzluğu yaradır. Bundan başqa, onlar əhəmiyyətli dərəcədə infrastruktur investisiyaları tələb edirlər, bu da vergi daxil olmalarının itkisinə səbəb olur. Lakin hökumət rəhbərləri inanırlar ki, çoxlu sayda iş yerlərinin yaranması və ticarətin sürətli artımı mümkün nöqsanları aradan qaldırır” [23].

Real olaraq bir çox XİZ-in işi uğursuzluqla nəticələnir, onların müsbət səmərəsini müəyyən etmək çətindir. Qeyri-rəsmi statistik verilənlər görə XİZ üç kateqoriyaya ayrılır: bir neçə uğurlu layihə, bundan bir az çox sayda özünü qismən də olsa doğruldan layihələr və nəhayət, çox sayda nöqsanla işləyən və inkişaf edə bilməyən zonalar.

XİZ-lərin iflasının əsas səbəbləri içərisində iqtisadçılar izafi bürokratiyanı və bürokratiyanın maliyyələşmə çatışmazlığını hesab edirlər. Bundan başqa, xüsusi zonalarda çox vaxt dəmiryolu və avtomobil yollarına, dəniz limanlarına az vəsait ayırırlar ki, bu da həmin zonaların xarici aləmlə əlaqə saxlamasını təmin etmir. Bəlkə elə buna görə də Afrikada XİZ gözlənilən səmərəni vermir. Məsələn, nəhəng xüsusi zona olan Seneqalanın fəaliyyəti elektrik enerjisinə olan yüksək tariflər və dəniz limanından uzaq məsafədə yerləşməsinə görə uğursuzluqla nəticələndi.

Dünyada Xüsusi İqtisadi zonaların sayı [24] (minlərlə)

Developerlər hindistan ştatlarından biri olan Maxaraştrada öncədən məlum olmayan siyasi kursa, qeyri-şəffaf yoxlama metodlarına və iqtisadi rentabelliliyə inamsızlığa görə qeydiyyatdan keçmiş xüsusi zonalara investisiya qoymaqdan imtina etmişlər. Digər tərəfdən, yerli əhali tərəfindən kütləvi protestlər də potensial investorların XİZ üçün ayrılmış torpaqlara marağını kəskin azalda bilər.

Bundan başqa, XİZ konsepsiyası təbii sərhədlərə malikdir. Sənaye istehsalında uğurla işləyən digər sektorlarda da eyni səmərəni hər zaman gətirə bilməz. 2013-cü ildə Şanxayda təşkil edilmiş xüsusi ticarət zonası maliyyəyə istiqamətləndiyindən

tezliklə iflasa uğradı. Şanxayda amerikan şirkətləri rəhbərlərindən aparılmış sorğuda onlardan $\frac{3}{4}$ -ü zonadan gözlənilən səmərəni almadıqlarını etiraf etmişlər.

2.2. MDB məkanında Xüsusi İqtisadi Zonaların Türkiyənin təcrübəsi kontekstində inkişaf perspektivləri

SSRİ dağıldıqdan sonra keçmiş ittifaqa daxil olan suveren dövlətlər iqtisadi islahatlar həyata keçirməyə başladılar, dünya təsərrüfatı sisteminin inteqrasiya proseslərinə daxil oldular. Bu proseslərdə ölkənin ənənəvi iqtisadi inkişaf metod və yolları ilə yanaşı yeni iqtisadi vasitələrin həyata keçirilməsi üzrə tədbir görməyə başladılar. Bu iqtisadi vasitələrdən biri xüsusi iqtisadi zonalardır.

MDB ölkələrində XİZ-in təşkili ilə əlaqədar iş 1990-cı illərin əvvəllərindən başladı. XİZ-in bu illərdə aşağıdakı səbəblərdən tam iqtisadi səmərəli fəaliyyəti mümkün olmadı:

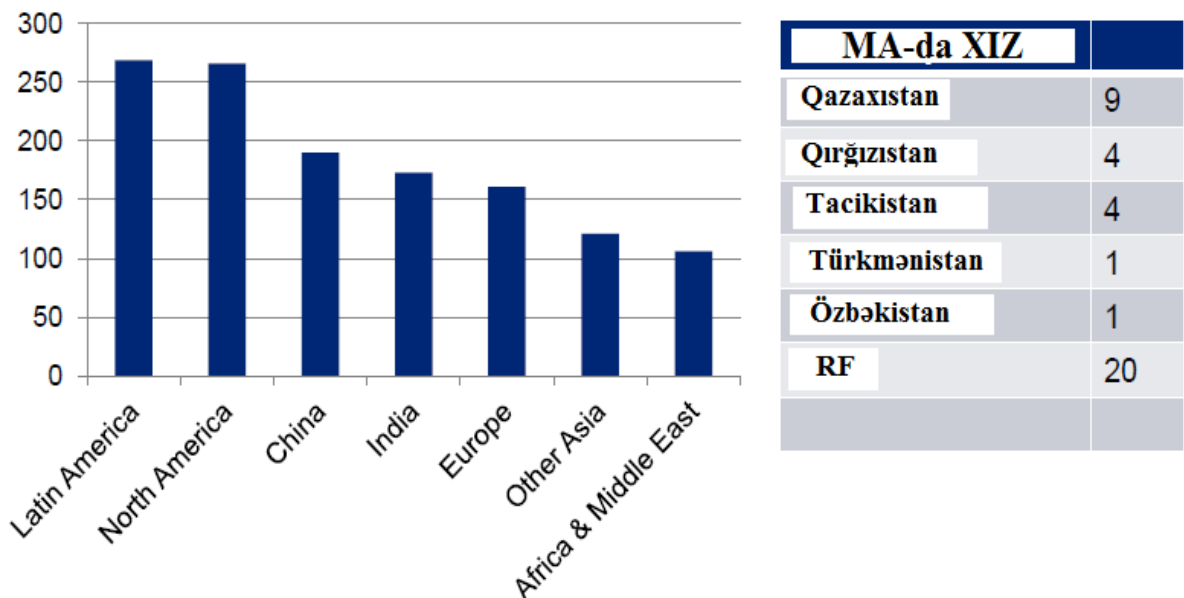
- Problemlı makroiqtisadi mühit.
- İnvəstisiya stimullarının tətbiqinə nəzərən qeyri-müəyyənlik.
- Yerli hakimiyyət və dövlət orqanları tərəfindən nəzarət münasibəti.
- İnvəstorlara həvalə edilmiş bürokratik yüklənmə.
- Qeyri-qanuni fəaliyyət və korrupsiya riski.

MDB ölkələrində XİZ-in yaradılması məsələsinə hələ 15 aprel 1994-cü ildə Moskvada baxıldı və razılıq imzalandı. Lakin bu razılıq öz tətbiqini tapmadı. 2003-cü ilin sentyabrında Yalta şəhərində MDB ölkələri başçıları arasındakı razılığa görə 2010-cu ilə qədər XİZ-in təşkili nəzərdə tutulurdu. Gələcək perspektivdə XİZ-ə qoyulan özəl investisiyaların həcmi 2020-ci ilədək 20 mlrd.-dan çox proqnozlaşdırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, belorus XİZ-ə (Minskdə, Moqilovda, Vitebskdə, Homeldə) kiçik müddətli dövr ərzində Almaniyadan, İsraildən, Polşa və Fransadan, ABŞ-dan investorlar cəlb olundu.

“Qazaxıstan Respublikasında Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” qanun 1996-cı ildə qəbul olundu. Astana şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafında bu tipli zonaların uğurlu və səmərəli tətbiqi diqqətə layiqdir. “Astana-yeni şəhər” – nəhəng layihənin reallaşdırılması zamanı inşaat işlərində, yaşayış komplekslərində, sosial-məişət infrastrukturunu obyektlərində əlverişli investisiya mühitini təşkil etmək mümkün oldu.

1990-cı illərdə fəaliyyət göstərən XİZ-in sayı [25]

Məlumdur ki, Özbəkistan digər MDB ölkələrdən fərqli olaraq, daha çox tarixi-mədəni potensiala və turizmin inkişaf imkanlarına malikdir ki, bu da bir sıra xarici investorların marağına səbəb olmuşdur. Bundan başqa, dünyada Böyük İpək yolu ölkələrinə marağın artması ilə nəhəng xarici turizm şirkətləri Səmərqənddə, Buxarada turist layihələrinin reallaşdırılmasında iştirak edə bilərdilər.

Qırğızıstanda bir sıra XİZ-lər - “Narın”, “Kiryakol”, “Maymak” ölkə paytaxtında fəaliyyət göstərir. Moldovada hal-hazırda yüzlərlə XİZ fəaliyyət göstərir, cəlb olunmuş investisiyaların ən böyük payı “Expo-Business-Chisinau” üzərinə düşür.

Gürcüstanda 2007-ci ildə XİZ-lər haqqında uyğun qanun qüvvəyə mindi, Poti limanında, Senaki və Hobbi şəhərlərində XİZ-in təşkili nəzərə alındı. Poti coğrafi yerinə görə ən cəzbedici nöqtə hesab edilir, buradan Avropaya, Asiyaya transport çıxışı vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Tacikistanın Avrasiya, yaxın Şərq və Cənubi Asiya ilə çarpaz yerləşməsi yeni səmərəli iqtisadi vasitə olaraq XİZ-in tətbiqinin zəruriliyini şərtləndirir.

Rusiyada XİZ-in təşkili 1990-cı illərdən 15 il müddətində davam etdi. 22 iyul 2005-ci il tarixində Rusiya Federasiyasının “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” qanunu qəbul edildikdən sonra Rusiya ərazisində vahid hüquqi bazanın və XİZ-in fəaliyyət sisteminin təşkili öz başlağıcını aldı.

Qeyd etmək vacibdir ki, Türkiyə ilə strateji və qardaş tərəfdaşlığının olmasına baxmayaraq xüsusi iqtisadi zonaların təşkili məsələsində zamanı ilə real irəliləyiş baş verməmişdir. Təəssüf ki, dünya təcrübəsinin kompleksli və sistemli şəkildə öyrənilməməsi və dövlət konsepsiyasının olmaması Azərbaycanın iqtisadi proseslərində bu zonalar üzrə səmərəli iqtisadi vasitələrin tətbiqinin dünya təsərrüfatı sistemində interasiyasına mane olmuşdur.

Yalnız vəziyyət Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların təşkili haqqında” (№ 538 – 06.03.2007) fərmanından sonra tamamilə dəyişildi. Bu fərmanda sosial-iqtisadi problemlərin həlli, ölkə iqtisadiyyatının real sektorlarının inkişafı və innovasiya vasitələrinin, yeni iqtisadi alətlərin tətbiqi üçün xüsusi iqtisadi zonaların təşkilinin vacibliyi öz əksini tapdı.

Bildiyimiz kimi, Türkiyə Balkan, Yaxın və Orta Şərq, Zaqafqaziya ölkələrinin qovşağında strateji mühüm mövqe tutur. Ölkə aktiv şəkildə dünya təsərrüfatı sistemində inteqrasiya edir və bir sıra MDB dövlətləri – Rusiya, Ukrayna, Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və s. ilə strateji əməkdaşlıq edir. Türkiyənin iqtisadiyyatı iqtisadi, maliyyə və vətəndaş institutlarının dünya standartlarına, hər şeydən əvvəl, Avropa İttifaqı dövlətlərinin standartlarına adaptasiyasına istiqamətlənmişdir, eyni zamanda MDB ölkələri ilə də inteqrasiyanı gücləndirir, bu ölkələr arasında xarici

ticarət fəaliyyətini davam etdirir. Türkiyə nəhəng regional layihələrin, xüsusi halda, MDB ölkələri ilə neft-qaz layihələrinin mərkəzində durur.

Nəticədə bir çox inkişaf etmiş ölkələr, xüsusilə sənayeləşmə mərhələsini keçmiş Asiya ölkələri dünya iqtisadiyyatına sürətli inteqrasiya məqsədilə irland təcrübəsindən istifadə etmişlər. İdxalı əvəzetmə əsasında baş tutmayan inkişaf strategiyasının əvəzinə ixrac istehsalının təşviqi siyasətini tətbiq etməyə başladılar. Bu kursun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təchizat, materiallar, adətən, verilmiş ölkənin gömrük nəzarəti olmayan beynəlxalq limanların yaxınlığında yerləşən ərazisinə idxal olunur. Burada daxil olan məhsul emala məruz qalır və sonra yenə ölkə gömrüyünün nəzarəti olmadan ixrac olunur. İqtisadi sənaye zonalarının formalaşma praktikasının yayılması yeni sənaye ölkələrinin sürətli yüksəlişinə səbəb oldu, bu da bir daha ölkənin ümumi iqtisadi uğurları və xüsusi zonalara qoyulan əhəmiyyətli investisiya axını arasında asılılığın mövcudluğunu təsdiq etdi.

Son onilliklərdə texniki-tətbiqi və ya elmi-texnoloji zonalar da geniş yayılmışlar. Bu proses ayrı-ayrı ölkələrdə nəzərəçarpan milli xüsusiyyətlərə malikdir. Müxtəlif ölkələrdə onlar texnoparklar, texnopolislər və ya innovasiya mərkəzləri adlandırılır. Necə adlandırılmasından asılı olmayaraq, bir qayda olaraq, onlar yeni texnologiyaların sənayeyə ötürülməsinin sürətləndirilməsini təmin edən xüsusi infrastruktura malik hər hansı elmi özəyin ətrafında təşkil edilirlər. Bu zonaların təşkili ideyası digər ad altında yaransa da, bizim ölkəmizdə real şəkildə özünü göstərir.

Maraqlısı budur ki, xarici investisiyanın cəlb edilməsi, Türkiyədə yeni iqtisadi alətlərin tətbiqi hər zaman təşviq olunur. Mövcud qanunvericiliyə görə xarici investorlara milli kapitalla olduğu kimi tam həcmdə hüquqlar verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, MDB ölkələrinə XİZ-in təşkili və formalaşdırılması üzrə türk təcrübəsini öyrənmək vacibdir. Türkiyədə mövcud olan qanun 1987-ci ildən qüvvədədir, elə bu ildə də ölkədə Mersin və Antaliya şəhərlərində ilk XİZ yaradıldı. Artıq 1990-cı ildə İzmirdə Egey XİZ və İstanbulda sərbəst sahibkarlıq zonaları bu sıranı doldurmuş oldu. 1992-ci ildə Trabzonda, 1993-cü ildə Adanada, 1994-1995-ci illərdə Erzurum

və Mardində XİZ yaradıldı [26] . Son illərdə Türkiyədə XİZ-in sayı artmışdır. Türk XİZ-in təcrübəsi göstərdi ki, XİZ-in təşkili yolu ilə coğrafi yerləşmə üstünlüyündən maksimal istifadə etmək, xarici kapitalın və texnologiyaların cəlb olunması vasitəsilə ölkədə investisiyaların ixrac istiqamətinin və istehsalın gücləndirilməsinə təsir göstərmək mümkündür. Bu zonalarda istehsal, saxlanma, qablaşdırma, ticarət, bank fəaliyyəti kimi istənilən növlü sahibkarlıq fəaliyyəti təşviq olunur və zonalar zəruri infrastrukturaya uyğun yaradılır. Bundan başqa, Türkiyənin xüsusi iqtisadi zonalarında aşağıdakı güzəştlər diqqəti cəlb edir:

Zonalar vergidən, xüsusilə korporativ və gəlir vergisindən, müxtəlif növ vergilərdən - gömrük, liman, gerb rüsumundan azad olunurlar;

investorlar gəlirlərini məhdudiyətsiz ötürə bilirlər, onlara xarici mütəxəssisləri muzdlu işə qəbul etmək icazəsi verilir;

XİZ-in fəaliyyətində bürokratik formallıqlar minimuma endirilmişdir, Türkiyənin digər regionlarında fəaliyyət göstərən qiymət, məhsulların keyfiyyəti, onlar üzərində nəzarət və s. aid olan qanunavericilik XİZ-də qüvvədə deyil və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk XİZ-in mühüm üstünlüyü onların limanlara və digər nəqliyyat qovşaqlarına yaxınlığıdır. Bundan başqa, bu XİZ-dən hər biri fəaliyyət növünə və təyinatına görə bir-birindən fərqlənir. Ekspertlərin fikrincə, Türkiyədə kifayət qədər ehtiyat və amillər vardır ki, MDB dövlətləri ilə inteqrasiya proseslərinin gücləndirilməsini, xüsusi halda türk XİZ təcrübəsi əsasında iqtisadi zonaların təşkilini şərtləndirir. Fikrimizcə, Türkiyənin MDB dövlətləri ilə bu formada əməkdaşlığı bu ölkələr arasında inteqrasiya proseslərinin gücləndirilməsinə ciddi təsir göstərəcək bu ölkələrin tezliklə dünya təsərrüfatı sistemində daxil olmasına kömək edəcəkdir.

Bu gün təsdiq etmək olar ki, Rusiya ərazisində XİZ-in təşkili və fəaliyyəti həm regional, həm də ümumidövlət səviyyəsində yalnız az səviyyədə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatıb. Ölkənin qarşısında duran bu yeni məsələnin reallaşması üçün həlli yaxın gələcəkdə planlaşdırılan müxtəlif xarakterli problemlər çoxluğu yaranmışdır. XİZ-in Rusiyada “yaşamasının” əsas problemlərindən biri onların təşkilində

deklarasiya olunan məqsədlərin regionların və bütünlükdə Federasiyanın maraqları ilə üst-üstə düşməməsidir. Regionların rəhbərləri, bir qayda olaraq, bu cür zonalarda yalnız bir cəzbedici tərəfi – gəlirlərdən tam və ya qismən azad olmanın əldə edilmə perspektivini görürlər. Bir çoxları düşünürlər ki, XİZ onlara regionların özlərinin həll edə bilmədikləri problemlərindən: infrastrukturun yarıtmaz vəziyyətindən, istehsalın dağılmasından, işsizlikdən, ağır sosial vəziyyətdən, ekoloji problemlərdən yaxa qurtarmağa kömək edər. Lakin bu halda onlar bu cür “sərbəst zonaya kim öz kapitalı ilə gələr” məsələsi haqqında heç düşünmürlər. Bununla yanaşı, xüsusi zonalara təqdim olunan güzəştlər sistemi bu ərazinin inkişaf amillərini olmadığı və ya mövcud çatışmazlıqların kompensasiya mexanizmi deyil, müayisəli üstünlüklərə malik reallaşdırma elementi kimi çıxış etməlidir. Bundan başqa, XİZ-in təşkilinə qoyulan Federal büdcə vasitələri, eləcə də müxtəlif güzəşt formaları Rusiyanın onlara az ehtiyacı olmayan regionları hesabına ayrılır.

XİZ-in təşkili və inkişafı üzrə dövlət proqramının təhlili göstərir ki, bu zonalarda “özəl-xarici” investisiyaların nisbəti 3-ün 1-ə kimidir ki, burada müxtəlif səviyyəli büdcələr bütün vasitələrin 50 faizdən çoxunu təşkil edir. Büdcənin xroniki maliyyələşdirilməmiş mərhələlərini nəzərə alaraq fərz etmək olar ki, dövlət maliyyə öhdəçilikləri tamlıqla yerinə yetirilmədiyi halda xarici investisiyalar da uyğun nisbətlərdə azalacaq və bu da inkişaf proqramının xroniki maliyyələşdirilməməsinə gətirib çıxaracaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici kapitallar XİZ-ə Rusiya iqtisadiyyatını “qaldırmaq” üçün deyil, yüksək gəlir əldə etmək məqsədilə “axır”. Buna görə də ölkə nə qədər stabil və inkişaf etmiş və onun istehsal maliyyə riskləri nə qədər aşağı olursa, investor üçün cəzbedici olan gəlir norması da aşağı olur. Adətən, xüsusi iqtisadi zonaların nəhəng və yaxşı reputasiyaya malik şirkətlərə nisbətən birbaşa xarici investisiyalara yardım etdiyi hesab olunur. Lakin, dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi, güclü transmilli korporasiyaların o qədər də xüsusi zonaların imkanlarına və imtiyazlarına ehtiyacı yoxdur. Onlar praktiki olaraq istənilən ölkənin adi şərtləri daxilində uğurla fəaliyyət göstərə bilirlər. Əgər hər hansı dövlətin şərtləri kifayət qədər əlverişli olmazsa, onda xüsusi iqtisadi zonaların malik olduğu

üstünlüklər çətin ki bu korporasiyaları beynəlxalq inkişaf strategiyalarını dəyişməyə məcbur etsin. Bununla əlaqədar olaraq dünyanın autsayderlərindən etibarsız şirkətlərin XİZ-in ərazisinə daxil olma təhlükəsi və bu zonalarda biznes cinayətlərinin sayı artır, bu da tamamilə qırılmaya və eləcə də, qarşıya qoyulmuş məqsədlərin yerinə yetirilmə keyfiyyətinin azalmasına səbəb olur.

XİZ-in digər iqtisadi problemi yerlərdə Federal büdcədən müəyyən proqramların reallaşması adı altında ayrılmış vəsaitlərin sərf edilməsinə səhlənkər və məsuliyyətsiz münasibətdən və nəticədə bu problemin həyata keçməsi qarşısına qoyulan səddin mövcudluğundan irəli gəlir. Burada “offşor ” zonaların problemi də xarakterikdir. Fəaliyyət müddəti ərzində qoyulmuş məsələlərə adekvat tənzimləyici mexanizmlər təşkil edilməmişdir. İqtisadiyyatın modernləşdirmə alətlərindən zona güzəştləri və xarici investisiyaların ölkəyə cəzb edilməsi müəyyən regional qrupların gizli pul buraxma vasitəsinə və kapitalın sonradan xaricə axması ilə nəticələnən ilkin yığılma üsuluna çevrilmişdir. Bu problemin həlli özünü güzəştlərin regional səviyyəyə köçürülməsində göstərir, federal vasitələri isə XİZ-də mərkəzin ciddi nəzarəti altında məqsədli kreditlər və investisiya proqramları formasında istiqamətləndirmək lazımdır. XİZ-in maliyyə problemlərinə həm də təqdim olunan kreditlərin dövlət sığortasına inam problemi, milli maliyyə institutlarının kredit qabiliyyəti problemi də əlavə olunmuşdur. Proqram-məqsəd və maliyyə problemlərindən başqa, XİZ-lər üçün ümumi olan sosial-iqtisadi problemləri də qeyd etmək lazımdır:

- İnfrastrukturun və sənayenin inkişaf etməməsi;
- müəssisələrin təsərrüfat əlaqələrinin kəsilməsi və yenidən paylaşdırılması, dövlət tərəfindən beynəlxalq bazarda yerli məhsul istehsalçılarının müdafiəsinin olmaması;
- azad sahibkarlığın inkişaf yolunda bürokratik və kriminal xarakterli əngəllərin və eləcə də, məmurların korrupsiyalılığının olması;
- Rusiyanın həm fəhlə, həm də idarəedici kadrlarının kvalifikasiya səviyyəsi problemi, təcrübənin olmaması;
- ən mühüm problemlərdən biri olan – hökumətə inam problemi.

Rusiya XİZ-in sosial-iqtisadi problemlərinin sadalanması zamanı yaddan çıxarmaq olmaz ki, hər bir zonanın həm də xüsusi, fərdi problemləri də vardır ki, bunlar da bütün XİZ-lər və ümumi dövlət problemlərinin üzərinə əlavə olunur.

Coğrafi vəziyyətdən asılı olaraq yüksək nəqliyyat xərcləri də XİZ üçün ümumi problemlərdən biridir. Bu da birbaşa nəqliyyat daşınmalarına yüksək ümumi dövlət tarif problemindən asılıdır. Fərdi problemlər sırasına bəzi XİZ-də enerji daşıyıcılarının kəsiri, şəxsi xammal bazasının çatışmazlığı, nəhəng müəssisələrin iqtisadi problemləri, gömrüksüz ixrac şərtləri daxilində milli məhsulların rəqabətə davam gətirməməsi də aid edilə bilər. Rusiyada XİZ-in inkişafını və fəaliyyətini müşayiət edən problemlər spektri onları qeosiyaasi aspektdə xatırlamadan olmaz. Həm ölkə daxilində, həm də onun hüdudlarından kənarında siyasi vəziyyətin qeyri-stabilliyini nəzərə alaraq bu problemləri aparıcı problemlər sırasında hesab etməyə əsas vardır. Bunlar içərisində siyasi stabillik, siyasi-iqtisadi qərarların ardıcılığı, hökumətin bütün səviyyələrində uyğunlaşmanı göstərmək olar. Heç çübhəsiz ki, XİZ üzrə çoxsaylı ardıcıl olmayan qərarların müxtəlif hökumət qruplaşmalarının mübarizəsinin siyasi səbəbləri vardır ki, bunlar da zonaların inkişafına mənfi təsirini göstərir. Fedrasiaynın digər subyektlərinin hesabına regional güzəştlər uğrunda mübarizə seperatist əhval-ruhiyyənin artmasına, mərkəzlə regionlar arasındakı münasibətlərin gərginləşməsinə təzyiqin artmasında özünü göstərir.

III FƏSİL. XİZ -İN TƏŞKİLİ – AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAFININ SÜRƏTLƏNDİRİLMƏSİ MƏRHƏLƏSİNDƏ TARİXİ ZƏRURƏT KİMİ

3.1 XİZ-in Azərbaycanda inkişaf amilləri

Azərbaycanda xüsusi iqtisadi zonaların fəaliyyəti üçün hüquqi əsas yaradılmışdır. XİZ-in təşkili və idarə olunması ilə əlaqədar münasibətlərin tənzimlənməsi qaydaları Azərbaycan Respublikasının 14 aprel 2000-ci ildə № 791-saylı “Xüsusi iqtisadi zonalar” haqqında qanunu ilə təyin olunmuşdur. Bu qanuna əsasən xüsusi iqtisadi zonaların təşkilində məqsəd müasir texnologiyaların tətbiqi əsasında rəqabətqabiliyyətli istehsal və xidmətlər sferası təşkil edilməklə sahibkarlığın və bütünlükdə iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 iyun 2009-cu il № 101 sayılı əmrinə əsasən XİZ-in və onun fəaliyyətinin təşkili ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” qanununun tətbiqi haqqında dövlət siyasəti Azərbaycan Respublikasının İqtisadi inkişaf nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin mütərəqqi və səmərəli vasitələrindən biri xüsusi iqtisadi zonalardır [27]. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 60-70-ci illərindən müxtəlif ölkələrdə nəhəng kapital axınının gücləndirilməsi məqsədilə xüsusi iqtisadi zonalar yaradılırdı. MDB ölkələrində XİZ-in yaradılması məsələsinə dəfələrlə baxılmışdır. 15 aprel 1994-cü ildə Moskvada XİZ-in təşkili haqqında razılıq imzalanmışdır. Lakin bu razılığın icrası reallaşa bilmədi. 2003-cü ilin sentyabrında Yaltada MDB ölkələri başçıları tərəfindən 2010-cu ilə qədər azad ticarət zonalarının təşkili barədə razılıq əldə olundu.

Son illər Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişafı, investisiya mühitinin yaxşılaşması, yeni sənaye və emal sahələrinin təşkili, məqsədyönlü sosial-iqtisadi siyasətin bazar iqtisadiyyatı şəraitində təmini, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası üzrə ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanın

dünya təsərrüfatı sisteminə sürətli daxil olmasından xəbər verir. Lakin makroiqtisadiyyatın və ölkənin sosial-iqtisadi həyat göstəricilərinin stabil və dinamik inkişafına baxmayaraq bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatının neft sektorundan asılılığı saxlanır. Bununla əlaqədar inteqrasiya formalarının istifadə rasionallığı və praktikiliyi ilə seçilən XİZ-in təşkili məqsədəuyğundur. Onlar Azərbaycanın iqtisadi inkişafının, əsasən, Sumqayıtın sənaye infrastrukturu mərkəzinin və istehsal potensialının rasional istifadəsində sürətləndirilməsi üçün əlavə stimula ola bilərdi. İlk XİZ-in keçən əsrin 90-cı illərində Sumqayıtda təşkili uğursuzluqla nəticələndi. Bu işin təşkili prosesində yol verilmiş səhvlər, eləcə də ciddi problem və maneələrin ortaya çıxması bu layihənin həyata keçirilməsinə mane oldu.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların təşkili haqqında” fərmanı (№ 538-06, mart 2007) ilə XİZ-in təşkili daha aktuallaşdı. Bu zonalar yeni səmərəli iqtisadi vasitə kimi ölkələrarası iqtisadi inteqrasiyanı genişləndirə bilər, Azərbaycanın iqtisadi modelinin mükəmməlləşdirilməsinə və müxtəlif iqtisadi sahələrin inkişafına ciddi təsir göstərəcək.

Xüsusi iqtisadi zonaları müasir mərhələdə bazar münasibətlərinin “aliriyaziyyatı” adlandırırlar. Bu mexanizmin “işə salınması” bizim iqtisadiyyatın yetkinliyi, yeni məsələlərin daha məsuliyyətli həllinə hazırlığını bir daha sübut edir. XİZ-in təşkili – zamanın hökmüdür, tarixi zərurətdir. Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi, ərazinin coğrafi və digər üstünlüklərindən səmərəli istifadə olunmasının mühümlüyü, elm və texnikanın nailiyyətləri şərtləri daxilində XİZ dövlətin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının və qlobal əmək bölgüsündə daha fəal iştirakının geniş perspektivlərini açır. XİZ-in əhəmiyyətli dərəcədə milli iqtisadiyyatımızın strukturca yenilənməsində böyük köməyi olacaqdır və eyni zamanda qeyri-neft sektorunun inkişafına impuls verməklə xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə, respublikada rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsinə təkan verəcəkdir.

Xüsusi iqtisadi zonaların təşkili və idarə olunması ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il № 791-

IIIQ sayılı “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” qanunu ilə təyin edilmişdir. Bu qanuna əsasən xüsusi iqtisadi zonaların təşkilində məqsəd xüsusi hüquqi rejim və müasir texnologiyalar əsasında yeni rəqabətqabiliyyətli istehsal və xidmət sahələrinin təşkilinin hesabına sahibkarlığın və bütünlükdə iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 03 iyun 2009-cu il № 101 sayılı “Azərbaycan Respublikasının “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” qanununun tətbiqi haqqında” əmrinə uyğun olaraq xüsusi iqtisadi zonaların və onların fəaliyyətinin təşkili Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun aradan qaldırılması və 2008-2015-ci illərdə [28] dayanıqlı inkişaf üzrə dövlət proqramlarının Reallaşdırılma planında, eləcə də 2011-2013-cü illərdə [29] qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması üzrə reallaşdırılma planında sənaye və xüsusi zonaların təşkilinə baxılmışdır. XİZ-in təşkilinə eyni zamanda “Azərbaycan – 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında baxılmışdır. “Azərbaycan – 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında deyildiyi kimi, “sənaye müəssisələrində innovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqi stimullaşdırılacaq, ixtisaslaşmış və ümumi təyinatlı sənaye şəhərcikləri yaradılacaqdır. İqtisadi rayonlar üzrə sənaye şəhərciyi infrastrukturunun formalaşdırılması qeyri-neft emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı dövlət investisiya siyasətində əsas istiqamət olacaqdır. Bu baxımdan, hər bir iqtisadi rayonun potensialı nəzərə alınmaqla xüsusi iqtisadi zonalarının yaradılması və sənaye şəhərciklərinin (o cümlədən Sumqayıtda neft-kimya məhsullarının emalı, Balaxanıda məişət tullantılarının emalı və Gəncədə metal (alüminium) məmulatların istehsalı üzrə sənaye şəhərcikləri) qurulması mühüm addımlardır” [30].

İşgüzar mühitin, investora güzəştlərin, MDB ölkələrinin xüsusi iqtisadi zonalarına, sənaye və elmi-texniki parkların xülasəsinin sonuncu redaksiyası 20 iyun 2014-cü ildə İqtisadi Şuranın Qərarına uyğun hazırlandı. Xülasədə sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi, hüquqi şəxslərin vergi haqları, investora, xarici ticarət və investisiya fəaliyyətinin, xüsusi iqtisadi zonaların valyuta tənzimlənməsi və ona

nəzarət məsələləri üzrə MDB iştirakçıları olan dövlətlərin qüvvədə olan normativ hüquqi aktları müəyyən edilmişdir.

Xülasəyə işgüzar mühiti yaxşılaşdırmaq məqsədilə MDB iştirakçıları olan dövlətlərdə 2014-cü ildə keçirilmiş tədbirlər haqqında informasiya daxildir. İşgüzar mühitin yaxşılaşdırılması və investorların cəlb edilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi müasir şərtlər daxilində xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu tədbirlərin əsas istiqamətləri bunlardır:

Struktur islahatları sahəsində:

Dövlət və korporativ idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

İşgüzar mühitin yaxşılaşdırılması hesabına investisiyaların cəlb edilməsi üzrə əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi;

Orta və kiçik sahibkarlığın intensiv inkişafı;

iqtisadi sferada:

Xidmət sahələrinin və emaledici sahələrin qabaqlayıcı inkişafına keçid hesabına iqtisadiyyatın diversifikasiyası və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi;

diversifikasiya və ixracın gələcək inkişafı;

infrastrukturun aktiv inkişafı;

yeni iş yerlərinin yaradılması;

maliyyə sferasında:

mili valyutanın stabil kursunun və makroiqtisadi sabilliyinin təmini və qorunub saxlanması;

bank sisteminin sabilliyinin dəstəklənməsi və sağlamlaşdırılması;

dövlət büdcəsinin məsrəflərinin optimallaşdırılması;

dövlət tərəfindən sahibkarlara dövlət dəstəyinin göstərilməsi.

Ölkənin investisiya cazibədarlığının mühüm indikatoru əsas fondların modernləşdirilməsi üçün şərait yaradan özəl xarici investisiyaların həcmidir.

Xarici investisiyaların dinamikası *

(mln. ABŞ dolları ilə)

Dövlətlər	2009-cu il	2010 –cu il	2011-ci il	2012 –ci il	2013 –cü il
Azərbaycan	3 037,1	3 614,9	4 293,8	5 382,3	5 976,2
Ermənistan	828,7	535,7	703,2	598,4	304,4
Belarus	4 821	5 569,4	13 248	10 358,4	11 083,4
Qazaxıstan	20 191,1	20 085,1	21 232,8	23 554	9 738,5
Qırğızıstan	660,9	666,1	849,2	590,7	964,5
Moldova	90,5	67,7	68,9	184,9	244,1
Rusiya	15 906	13 810	18 415	18 666	26 118
Tacikistan	89,4	230,9	161,4	391,4	341,1

* Финансы, инвестиции и цены стран Содружества Независимых Государств. Статистический сборник, Статкомитет СНГ, М., 2014

2014-cü ildə Birlikdə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üçün kifayət həcmdə işlər görülmüşdür. Bu, xarici investisiyaların həcmnin yüksəldilməsində və beynəlxalq təşkilatların reytinglərində öz əksini tapmışdır.

«Doing Business-2015» ümumdünya bankının reytingində biznesin təşkili üçün şərtlərin əlverişlilik dərəcəsinə görə 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikası 88-ci yerdən 80-nə, Ermənistan Respublikası 49-cu yerdən 45-ə, Belarus Respublikası 58-ci yerdən 57-yə, Moldova Respublikası 82-ci yerdən 63-ə, Rusiya Federasiyası 64-cü yerdən 62-yə, Tacikistan Respublikası 177-ci yerdən 166-ya, Ukrayna 112-ci yerdən 96-ya qalxmışdır.

Kiçik sahibkarlığa dövlət dəstəyinin inkişafı işgüzar mühitin yaxşılaşdırılması prosesinə əhəmiyyətli impuls verə bilər. Bu sahədə prioritet məsələlərdən biri kimi orta və kiçik biznesdə maraqları olan MDB dövlətlərinin qarşılıqlı təsir institutlarının və əməkdaşlığının inkişafını, təcrübələr mübadiləsini göstərmək olar.

MDB məkanında orta və kiçik sahibkarlıq sahəsində məşğulluğun payı artır: Moldovada 56,8 %, Tacikistanda 49,2 %, Ukraynada 40 %, Rusiyada 25 % təşkil

edir. MDB iştirakçısı olan dövlətlər arasında orta və kiçik müəssisələrin qarşılaşdığı problemlər, ümumiyyətlə, oxşardır.

İlk növbədə bu, biznesin inkişafı və yaşaması üçün əsas amillərdən biri olan maliyyə resurslarının əlçatırılığdır. Ciddi problem olaraq kommersiya bankları tərəfindən verilən kreditlərə yüksək faiz dərəcəsinin qoyulmasıdır. Bu problemin həlli üçün əsas alət MDB məkanında mikromaliyyə və sığoreta təşkilatları, eləcə də dövlət banklarında orta və kiçik biznesin kreditləşdirilməsi üzrə xüsusi proqramlardır.

Dövlətdə-iştirakçılarda administrativ sədlərin aradan qaldırılması məqsədilə yol verilən prosedurların sadələşdirilməsi üzrə ardıcıl tədbirlər işlənir, lisenziya alınacaq fəaliyyət növləri ixtisar olunur, eyni zamanda elektron qeydiyyat sistemi təşkil olunur. Praktiki olaraq MDB iştirakçısı olan dövlətlərdə sahibkarlar üçün “vahid pəncərə” xidmətləri yaradılmışdır.

MDB iştirakçısı olan dövlətlərin 2014-2018-ci illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət proqramının reallaşdırılmasının birinci ilinin nəticələrinə görə Azərbaycan Respublikasında Mingəçevirdə yeni sənaye zonası yaradılacaqdır. Hazırda Azərbaycan Respublikasında artıq iki park – Balaxanıda və Sumqayıtda təşkil edilmişdir. Gələcəkdə sənaye parklarının, metallurgiya komplekslərinin və sənaye kvartallarının təşkili haqqında qərar qəbul edilmişdir.

Hal-hazırda fəaliyyət sferası və xüsusi iqtisadi zonaların təşkili üçün uyğun yerin seçimi üzrə işlər davam etdirilir.

Biznes-inkubatorların təşkili üzrə beynəlxalq praktikanı əsas götürərək Quba-Xaçmaz regional inkişaf mərkəzində biznes-inkubator yaradılmışdır. Biznes-inkubatorun təşkilində əsas məqsəd gənclərdin sahibkarlıq inisiativliyinə dəstək, biznesin və məşğulluğun yeni imkanlarının yaradılması, dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi olmuşdur. Biznes-inkubatorada çalışmaq üçün elan edilmiş müsabiqədə (3 iyul, 2014-cü il) 20 gənc insan bu işə cəlb olundu. Burada ilk 3 ay ərzində biznes ideyalarının işlənilməsi və təşkili üzrə pulsuz treninqlər keçirildi, sonrakı 8 ay ərzində bu ideyaların reallaşması və biznesin təşkili üzrə pulsuz konsultasiya xidmətlərinin keçirilməsi planlaşdırıldı. Bu layihənin davamı olaraq

Balaxanıda və Sumqayıt kimya-sənaye parkında biznes – inkubatorların yaradılması nəzərdə tutuldu. Bütün bunlarda əsas məqsəd qeyri-neft sektorunun inkişafına təkan vermək və xarici investisiyanı cəlb etmədən ibarətdir.

Qlobal zəncirə əlavə edilməsi üçün nəhəng xarici şirkətlərlə birgə fəaliyyətin təşkilinin mühüm məsələlərindən biridir. Əlverişli biznes-mühitin təşkili və kapital qoyuluşunun təmini üçün əlavə imkanları səfərbər etmək lazımdır. Dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilən fondların əsas məsələsi sahibkarların maliyyə resurslarına və maksimal sərfəli şərtlər daxilində maliyyələşdirmənin təqdiminə daxil olmasının sadələşdirilməsindən ibarət olacaqdır. Əlverişli biznes-mühitin təşkili üçün gömrük və vergi güzəştləri, investisiyaların müdafiəsi, müəlliflik hüquqlarının mühafizəsi sahələrində hüquqi baza yaradılacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 7 sentyabr 2016-cı ildə DP World şirkətlər qrupunun sədri və icraçı direktoru Sultan Əhməd Sulayemarı qəbul etmişdir [31]. Qonaq Sultan Əhməd Sulayema qeyd etmişdir ki: “Bakının inkişafına investisiyaların qoyuluşu ölkə Prezidentinin üzaqgörən addımlarından biridir. İndiki mərhələdə neft ölkələrinin böhrandan əziyyət çəkdiqləri bir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatın diversifikasiyasına nail olmuşdur. Xüsusi ticarət zonası tipli iqtisadi zonanın təşkili ilə əlaqədar razılıq Beynəlxalq dəniz ticarət limanı kimi ərazilər də daxil olmaqla Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün çox uğurlu olacaqdır”. Respublika Prezidenti DP World şirkətlər qrupu ilə razılıq iki dövlət arasında gələvək əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə, yeni layihə əlavə iş yerlərinin açılışına və ümumdaxili məhsulun artımı sahəsində yeni imkanlar yaradacağına ümid etdiyini vurğulamışdır. O xüsusilə qeyd etmişdir ki, “Azərbaycan iqtisadiyyatın diversifikasiya yolunu tutmuşdur, respublikada sənaye, turizm, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı sektorlarında sürətli inkişafa nail olunmuşdur, bu da, öz növbəsində neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsi dövründə ortaya çıxmış problemlərin aradan qaldırılması üçün yaxşı imkanlar yaradır”.

Hələ 2016-cı ilin mart ayında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Bakının Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması haqqında

fərman vermişdir. Bunun davamı olaraq 7 sentyabr 2016-cı il tarixində Azərbaycanın İqtisadiyyat Nazirliyi, Bakı Beynəlxalq dəniz ticarəti limanı və DP World (BƏƏ) şirkətlər qrupu tərəfindən Bakının Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması çərçivəsində konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsi haqqında razılıq imzalanmışdır. Bütün dünyanın 40-dan çox ölkəsində 77 limanı olan DP World şirkətinin qabaqcıl təcrübəsi bu layihə çərçivəsində 11 körpünün tikilməsinə şərait yaradacaqdır.

DP World şirkətlər qrupunun sədri və icraçı direktoru Sultan Əhməd Sulayeman öz nitqində söyləmişdir: "Bakıdan Avrasiyanın mərkəzi olmaq üçün zəruri olan hər bir şey vardır. Bunun üçün Ələt qəsəbəsində Dubayda yaratdığımız ticarət limanı kimi bir liman yaratmaq istəyirik".

Sərhədyanı və daxili quru limanlardan fərqli olaraq yeni iqtisadi ticarət zonası (İTZ) beynəlxalq multimodal daşınmalarda və Avrasiya zəncirində Azərbaycandan keçməklə təchizatda açar rolunu oynayacaqdır. Liman həm avropa, həm də asiya bazarlarına xidmət edən Xəzər regionunda əsas loqistik qovşaq kimi fəaliyyət göstərəcək, eləcə də Avropa və Asiyanı birləşdirən beynəlxalq loqistik şəbəkənin genişlənmiş hissəsi olacaqdır. İTZ-yə yük avtomobilləri üçün dayanacaq, Beynəlxalq və Daxili Loqistik Mərkəzlər daxil olacaqdır. İTZ 100 ha sahəni əhatə etməklə yeni limanın tərkibində yerləşəcəkdir. Liman Azərbaycanın Şimal-Cənub və Şərq-Qərb dəmiryol xətlərini birləşdirən əsas dəmiryol qovşağında tikildiyindən multimodal tranzit qovşaq kimi fəaliyyət göstərəcəkdir.

2017-ci ilin mart ayında Prezident İlham Əliyevin iştirakı ilə daha bir texnoparkın - Balaxanı Sənaye Parkının təməlinin qoyulması Azərbaycanda sənayeləşmənin yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoyduğunu şərtləndirir: "Sənaye Parkında plastik, məmulat, şin, elektrik və elektron cihaz tullantıları, akkumulyator, əlvan metal, kabel və s. məişət tullantılarının təkrar emalı nəzərdə tutulur. Yeddi hektar ərazini əhatə edəcək parkın nəqliyyat qovşağına yaxınlığı təkrar emal və ya istehsal edilmiş məhsulların asanlıqla satış bazarına çıxarılmasına şərait yaradacaqdır. Balaxanı Sənaye Parkı təkrar emal sahəsində sahibkarlara və sərmayədarlara əlverişli

imkanlar yaratmaqla yanaşı, ölkəmizdə təkrar emal sənayesinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır” [32].

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bizim dövlətimiz düzgün yoldadır, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün bütün mövcud ehtiyatları birləşdirmək lazımdır. Uğurun rəhni dövlət dəstəyi, ölkəmizdə iqtisadi dəyişikliklərin və qlobal transmilli layihələrin həyata keçirilməsi toplanmış mövcud yaxşı təcrübədir. Məhz xüsusi iqtisadi zonaların təşkili də yeni inkişaf mərhələsində sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinin mühüm alətidir.

3.2. Azərbaycan: neftdən iqtisadiyyatın diversifikasiyasına doğru

Xarici siyasi problemlərə və gərgin vəziyyətə baxmayaraq Azərbaycan Qafqazda müvəffəqiyyətlə dinamik inkişaf edən bir respublikadır. Onun iqtisadiyyatının əsasını neft sahələri təşkil edir, lakin ölkə rəhbərliyi iqtisadiyyatın diversifikasiyasına istiqamətlənərək digər perspektiv sahələri də inkişaf etdirir, ölkənin neftdən asılılığının aradan qaldırılması yollarını axtarır. Bunun üçün Azərbaycanın güclü potensialı vardır.

Dünyada davamlı sürətdə baş verən mürəkkəb iqtisadi proseslər və onların ölkə iqtisadiyyatına neqativ təsirləri ilə əlaqədar olaraq ölkə Prezidentinin inisiyativisi ilə islahatlar proqramı qəbul edilmişdir. Bu islahatlar çərçivəsində son zamanlar investisiya mühitinin mükəmməlləşdirilməsi və sahibkarlığın gələcək inkişafı üzrə qeyri-neft sektorunun inkişafı və iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmini strateji əhəmiyyətə malik əlavə tədbirlər planı həyata keçirilmişdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən qayda və prosedurlar liberallaşdırılmış və biznes sferasında yoxlamaların dayandırılması, həmçinin lisenziyalı fəaliyyət sferalarının mümkün qədər ixtisar olunması ilə bağlı qərar qəbul edilmişdir. Elektron xidmətlər geniş tətbiq olunur, sahibkarların dövlət dəstəyi yüksəlir, qeyri-neft ixracı və eləcə də investisiyalar stimullaşdırılır. Prioritet sahələrdə investisiya fəaliyyətini

həyata keçirən sahibkarlıq subyektləri, sənaye və texnoloji parklar yeddi il müddətinə tamamilə gömrük rüsumlarından, torpaq, əmlak və sahiblənmiş texnika və təchizata görə vergilərdən azad olunur.

“İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindəndir. Buna uyğun olaraq qeyri-neft sektorunda enerji sektorundan asılılığın tamamilə aradan qaldırılması məqsədilə həyata keçirilən bütün tədbirlər prioritet istiqamət olmuş və olmaqdadır. Bu iqtisadi siyasətin də nəticəsi göz qabağındadır. Azərbaycan iqtisadiyyatının sənayeləşmə siyasəti və bu siyasət çərçivəsində Azərbaycanda reallaşan Sənaye parkları layihəsi önəm kəsb edir”².

Beləliklə, əvvəlki illər yaradılmış möhkəm fundament və yeni iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xarici neqativ amillərin təsirini minimuma endirmişdir. Sənayenin, aqrar və aqrar-sənaye sferasının, İKT-nin, tikinti, turizm və bu kimi qeyri-neft sektoru istiqamətlərinin inkişafı Azərbaycan üçün tam perspektivli sahələrdir. Respublika rəhbərliyi beynəlxalq standartlara uyğun müasir iqtisadi mexanizmləri işə salmağa cəhd edir.

Azərbaycanın coğrafi vəziyyəti və təbiəti ölkədə turizmin inkişafə üçün əlverişli şərait yaradır. Dünya meyarları səviyyəsində turizm infrastrukturunun inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Kurort obyektləri, dağ-xizək obyektləri yalnız Bakıda deyil, eyni zamanda regionlarda da tikilir, Xəzər dənizi sahilində plyaj və müalicə zonalarının təşkil olunur.

Tibb elminin son nailiyyətləri ilə təchiz olunmuş müalicəvi sanatoriyalara xüsusilə diqqət ayrılır. Misal olaraq müalicə mənbəyi müalicəvi neft olan Naftalan şəhərində yerləşən müalicə sanatoriyasını göstərmək olar. Bundan başqa Azərbaycanın Naxçıvan Avtonom Respublikasının ərazisində yerləşən duz mağaraları nəfəs orqanları xəstəliklərindən xilas edirlər. Bütün bunlar ölkənin qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsinə əlavə impuls verir.

Təbii haldır ki, bu prioritetlərin əsasında sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi durur, Məlumdur ki, bu, iqtisadiyyatın özünəməxsus lokomotividir, kiçik və orta biznesdir.

² <https://www.youtube.com/watch?v=0ua-pZTdkjo&t=181s> Ədalət Muradov (UNEC rektoru) - “Azərbaycan iqtisadiyyatını diversifikasiya olunmuş iqtisadiyyat saymaq olarmı?”

Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin maksimal dəstəklənməsinə yönəldilmiş dövlət mexanizmləri işlənmişdir və fəaliyyət göstərir. Bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübə öyrənilir, praktikada yerli şəraitə uyğunlaşdırılır. 1 noyabr 2015-ci il tarixində “sahibkarlıq sferasında aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında” iki illik qanun qəbul edilmişdir. Lisenziya tələb edən fəaliyyət növlərinin sayı 59-dan 37-yə endirilmişdir. Müəyyən müddətə qədər verilən lisenziyalar isə müddətsiz elan edilmişdir. Bu lisenziyalara verilən dövlət rüsumları ləğv edilmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyətinə tələb olunan lisenziyaya görə ödəniş Bakıda iki dəfə və regionlarda isə 4 dəfə azaldılmışdır.

Bundan başqa ölkədə hökumət xidmətləri sferasında “vahid pəncərə” prinsipi tətbiq olunur. ASAN Xidmət mexanizmi Azərbaycanın brendi adlanır. Söhbət dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərin kompleks və koordinasiya olunmuş formada vahid mərkəzdən idarə olunmasından gedir.

Sahibkarlara vergi güzəştləri də edilir. Misal olaraq kənd təsərrüfatı istehsalçılarının torpaq vergisindən başqa verginin bütün növlərindən 2019-cu ilə qədər azad edilməsi, 7 ilə qədər sənaye rezidentlərinin bütün vergi və gömrük rüsumlarından azad olunması və s. ola bilər.

Xüsusi diqqət ixraca yönəldilmişdir. Azərbaycan Prezidentinin qeyri-neft sektorunun ixracın genişləndirilməsi üzrə əlavə tədbirlər haqqında fərmanına görə öz məhsulunu ixrac edənə dövlət ixrac olunan məhsulun dəyərinin 3 faizinə qədərini ödəyir. Məhsulun növündən asılı olaraq bu cəmə əlavə əmsallar da əlavə olunur.

“Doing Business 2017” Ümumdünya bankının hesabatında Azərbaycan biznesin qeydiyyatı proseduru asanlaşdırmaqla “Biznesin açılması” indeksi üzrə iki pillə irəli çıxmaqla dünyanın 190 aparıcı ölkəsi arasında bu sahədə ən yaxşı təcrübəyə malik ölkələrin ilk beşliyində yer almışdır. Bunun üçün son zamanlar sahibkarlığın dəstəklənməsi sahəsində miqyaslı islahatlar aparılmış və yeni şirkətlərin açılması proseduru maksimal sadələşdirilmişdir.

Beləliklə, azad iqtisadi zonaların tədqiqi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir. Müasir şəraitdə XİZ – ölkə ərazisinin milli iqtisadi fəzadan müəyyən ayrılma

səviyyəsinə malik olan hissəsidir, burada bazar münasibətlərinin fəaliyyəti əsasında daxili və xarici investorlar üçün XİZ-in müəyyən tipinə uyğun qabaqcıl texnologiyaların cəlb olunmasına və rəqabət qabiliyyəti məhsul istehsalına imkan verən müəyyən güzəştlər və stimullar sistemi tətbiq olunur.

Bütün XİZ –ləri məhsulların gətirilməsi və daşınması üçün təsərrüfat, ticarət, valyuta-maliyyə münasibətlərinə əsaslanan xarici kapitalla və eləcə də dünya bazarı ilə aktiv qarşılıqlı təsir rejimi birləşdirir.

XİZ – beynəlxalq iqtisadi formalaşmalardır. Öz inkişafı prosesində onlar varlılar və kasıblar da daxil olmaqla praktik olaraq dünyanın bütün ölkələrinin əhatə edərək qlobal xarakter qazanmışlar. Onların köməyi ilə bütün regionların dünya təsərrüfatı münasibətləri sisteminə intensiv inteqrasiyası baş verir. XİZ-in təsnifatı bu iqtisadi strukturların, onların qurulmasının və fəaliyyətinin tarixi təkamülünün nəticəsidir.

3.3 Azərbaycanda XİZ-in iqtisadi inkişaf perspektivləri

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ölkə əhalisini və xariciləri özünün respublika iqtisadiyyatının gücləndirilməsinə və dərin islahatların aparılmasına istiqamətlənmiş yeni ideya və layihələri ilə valeh etməyə davam edir. 17 mart 2016-cı il tarixdə Cənab Prezident Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının (BBDTL) ərazisi daxil olmaqla azad ticarət zonası tipli xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında Sərəncam [33] imzalamışdır. İdeya yeni liman yaratmaq üçün yalnız tranzit deyil, həm də iqtisadi canlanma yaratmaqdan ibarətdir. Bu da yalnız xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması ilə əldə oluna bilər, buna görə də liman ətrafında Ələt qəsəbəsində Konkonqda və ya Dubayda olduğu kimi, XİZ-in təşkili tələb olunur. Hələ ki bu layihənin təşkili ilə bağlı ideya layihə mərhələsindədir, lakin işin böyük hissəsi görülmüşdür. Xüsusi halda, XİZ-in ilkin konseptual planı hazırlanmışdır. Limanda yalnız yüklərin boşaldılması üçün deyil, eyni zamanda onların qablaşdırılması və saxlanması üçün də şərait yaradılmışdır.

Bakı şəhərinin Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində, eləcə də Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının ərazisində “xüsusi ticarət zonası” [34] adlanan XİZ tipli formalaşmalar davam etdirilir.

Azərbaycanın sərhəd və daxili quru limanlarından fərqli olaraq yeni Xüsusi Ticarət Zonası Azərbaycandan keçməklə beynəlxalq multimodal daşınmalarda və Avrasiya zəncirində açar rolunu oynayacaqdır. Liman Azərbaycanda Şimal-Cənub və Şərq-Qərb dəmiryollarını birləşdirən dəmiryollar qovşağında 100 ha sahəni əhatə etməklə Xəzər regionunda əsas məntiqi qovşaq qismində həm Avropa, həm də Asiya bazarlarına xidmət etməklə Avropa və Asiyanı birləşdirən beynəlxalq məntiqi şəbəkənin geniş bir hissəsi olacaqdır ³.

Azərbaycan üçün XİZ məsələsi yeni deyildir. Hələ 15-20 il öncə BMT-nin rezident-koordinatörü Paolo Lembo Sumqayıtda bu cür zonanın təşkili ideyası ilə çıxış etdi. İnanılmaz fəallıq göstərərək o, az bir müddətdə texnik-iqtisadi əsaslandırmaya nail oldu, potensial investorlarla danışıqlar apardı və bu məqsədlə 1 milyard dollar cəlb edəcəyinə söz verdi. Zərbə şox güclü idi. Hökumətin bundan qorxması, daxili və xarici təzyiqin çox güclü olması və ya ölkənin bu qədər miqyaslı işlə hazır olmaması səbəblərindən öncədən ölkə rəhbərliyinin marağında olan bu layihə buraxıldı, Lembonun özü isə Azərbaycanı digər bir MDB dövləti ilə əvəz etdi. Cari layihə daha cəzbedici görünür. Bütün şəhəri yenidən tikmək və qurmaq lazım deyil, bu məqsədlə yalnız o qədər də böyük olmayan ərazi kifayətdir. XİZ üçün Ələtin seçimi çox uğurludur. Ələt, ümumiyyətlə, ərazisindən ölkənin Şimal-Cənub və Şərq-Qərb istiqamətlərində dəmiryol və avtomobil yolları keçən nəhəng nəqliyyat qovşağıdır. Burada yeni nəhəng sənaye və neftəməli obyektləri ucaldılır. XİZ-in boş yerdə təşkil olunduğu Dubaydan fərqli olaraq bu gün burada əsaslı sənaye və infrastruktur bazası vardır.

XİZ-in Dubayda necə təşkil olunması nümunəsinə baxaq. Cebel-Əli – dünyada Dubay Əmirliklərinin ərazisində yerləşən ən nəhəng süni limandır. Əvvəllər bu, Dubay Əmirliklərinin paytaxtından 40 km şərqdə yerləşən kiçik sahilboyu qəsəbə idi.

³ <http://caspienergy.net/ru/infrastruktura/35495-2016-09-07-12-53-41>

35-40 il əvvəl isə səhrada ölkənin tarixində nəhəng süni limanın tikintisinə başlanılmışdı. Limanın yükləmə-boşalma meydanlarının böyük hissəsi konteyner daşınmaları üçün nəzərdə tutulmuşdu. Hökmran Əl-Maktum ailəsi Cebel-Əliyə nəhəng firma və şirkətlərin cəlb edilməsi və burada Jebel Ali Free Zone –nın təşkili üçün çox səy göstərməmişdir. 10 il əncə burada dünyanın təqribən 100 ölkəsindən 100 min fəhlə və qulluqçunun çalışdığı 6300 firma qeydiyyatdan keçdi. Layihəyə böyüx xərclər qoyulmasından başqa onun Hindistan və Afrikadan, Şərqi Asiyadan Avropaya gələn ticarət yollarının kəsişməsindəki strateji mövqeyi uğur əldə etməsinə öz təsirini göstərmişdir. Bu gün Dubayın XİZ-də demək olar ki, boş yer yoxdur, bu, dünyanın ən nəhəng sənaye və ticarət meydançalarından birinə çevrilmişdir.

Göründüyü kimi, Dubay nümunəsi bizim respublikamızın ərazisində də tətbiq edilə bilər. Hər halda, Cebel-Əli limanın inşaat tarixi və onun nəticəsi olaraq burada yaradılmış XİZ bizim gözlərimiz qarşısında həmin mənzərəni yaradır. Ələtin əhali yaşamayan ərazisi, burada limanların, sənaye müəssisələrinin və zəruri infrastrukturun tədricən yaradılması XİZ-in təşkilinin məntiqi tamamı deməkdir. Yalnız Dubaydan fərqli olaraq bu iş xüsusi reklamsız və nəhəng xarici investisiya cəlb edilmədən sakit həyata keçirilib. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının baş direktoru Taleh Ziyadovun sözlərinə görə, “Bakı Limanı Çin, Rusiya, Avropa və Mərkəzi Asiya şirkətlərinin bizim regiona və Bakı ətrafında yaradılacaq Azad Ticarət zonasına cəlb edilməsində mühüm rol oynayır”⁴. BBDTL bu il üçün 5 milyon ton yük daşınmasını planlaşdırır. Hələ ki yük daşınması üzrə əsas əməliyyatlar şəhərin mərkəzində yerləşən limanda həyata keçirilir. Ələtdə yeni terminaldan konteyner və ya dəmiryolu ilə daşınana yüklərin göndərilməsi həyata keçirilir. İlin sonuna kimi Ələtdə yeni Ro-Ro terminal quraşdırılacaqdır ki, bu da şəhərə girişi ciddi problemlər yaradan böyük tutumlu yük maşınlarının daşınmasını da həyata keçirəcəkdir.

BBDTL üzrə inşaatın ilkin mərhələsi 2017-ci ilin sonuna kimi tamamlanacaqdır. Bu da limana ildə 10-11 ton yükün və 50 min konteynerin qəbul edilməsinə və artıq həqiqi ticarət koridoru haqda danışmağa imkan verəcəkdir.

⁴ <http://oxu.az/economy/133266>

Layihənin ikinci mərhələsinin gedişində üç və üçüncü mərhələsinin gedişində isə daha iki yük körpüsünün tikintisi nəzərdə tutulur. İkinci mərhələdə liman keçidinin gücü 17 milyon ton yükə və 150 min konteynerə, üçüncü mərhələnin sonunda isə 25 milyon yükə və 1 milyon konteynerə çatacaqdır.

Daha bir problem “Azərbaycan dəmiryolları” Qapalı Aksioner Cəmiyyətinin rəhbəri Cavid Qurbanovun sözlərinə görə, “Vahid tarif siyasətinə əsasən Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Ukrayna arasında yüklərin Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu üzrə daşınma haqqında sənəd marşrut üzrə daşınmalara güzəştli tariflərin təyini, qatarların hərəkətinin yaxşılaşdırılması üzrə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini və yükdaşımların sayının artırılmasını nəzərdə tutur” [35]. 20 il bundan öncə bu marşrut üzrə yükdaşıyanları əsasən yüksək tariflər qorxuya salırdı, yalnız Prezident İlham Əliyevin məsələyə vaxtında müdaxilə etməsi onun köklü surətdə həllini təmin etdi. İndi bu tariflər Rusiya tariflərindən aşağıdır, bu da göstərilən marşrut üzrə yüklərin daşınmasını sürətləndirib. Bu da yükdaşımların sayının və ölkəyə valyuta axınını yüksəltməyə kömək edəcək və Azərbaycanın nəqliyyat hubına (HUB) çevrilməsində ilk addım olacaqdır.

XİZ-in təşkili çox mühüm iqtisadi məsələdir. Azərbaycan 20 ildən çox bir müddətdə bu məqsədə doğru irəliləməkdədir. Praktika göstərir ki, dövlət yalnız uyğun infrastrukturun təşkilinə investisiya ayırır, qalan bütün vəsaitlər özəl və xarici investisiyalardır. Qətiyyətlə demək olar ki, hələ başlanğıcda bu layihəyə 1 milyard manat vəsait ayrılıb, gələcəkdə də buraya 10 milyardlarla investisiya axını edilməlidir. Bu, onu göstərir ki, İlham Əliyev dövlətin iqtisadi siyasətini dəqiq qurur. Diqqət edək ki, neftin dəyəri yüksək olduğu vaxtlarda prezident məhz bu sahəyə güclü vəsait qoyuluşunu dəstəkləyirdi. Neftə olan maraq aşağı düşdükdən və qaz bazarında sıxışdırıldıqdan sonra isə dövlət rəhbəri miqyaslı “Cənubi qaz dəhlizi” qaz layihəsini ortaya çıxartdı. Müəyyən zaman müddətindən sonra bu layihəni də sevindirici nəticələr gözləmədi. Bu zamana kimi prezidentin ehtiyatında nəhəng nəqliyyat xəbə olacaqdır: Azərbaycanda iki əsas “Şimal - Cənub” və “Qərb-Şərq” nəqliyyat dəhlizləri kəşifəcəkdir. Təsadüfi deyildir ki, BBDTL dünyanın bir sıra nəhəng

limanlarından əməkdaşlıq üzrə təkliflər almışdır. Liman burada çalışmaq üçün kifayət qədər cazibədar təklifləri olan Sinqapur, Dubay, Antverpen və Potterdam limanları ilə sıx surətdə əlaqə saxlayır. Analoji təkliflər nəhəng logistika şirkətləri tərəfindən də alınmışdır, bu da, Azərbaycanın mühüm strateji mövqeyi, dünyanın böyük bazarlarına yaxın yerləşməsi və stabil iqtisadi əsaslara malik olması ilə əlaqədardır. Doğrudur, Bakının Dubaydan fərqli olaraq okeana çıxışı olmasa da, o, Avrasiya və bütünlükdə dünya üçün öz strateji əhəmiyyətini heç də itirmir.

Caspian Energy nümayəndə heyətinin prezidenti və Caspian Energy International Media Group baş redaktoru Nataliya Əliyeva İtaliyanın Azərbaycandakı səfiri Campaolo Kutilyo ilə görüşmüş və onunla Caspian Business Club (CEIBC) və Caspian Energy International Media Group çərçivəsində əməkdaşlıq haqqında danışıqlar aparmışdır. Görüş zamanı İtaliyanın səfiri qeyd etmişdir ki, Azərbaycan və İtaliya arasında bütün sahələrdə kəmiyyət və keyfiyyət artım hiss olunur və eləcə də Azərbaycanın xüsusi iqtisadi zonaları italyan investorlarında xüsusi maraq doğurur. Campaolo Kutilyo: "Hansı rəqəbdən baxılmasından asılı olmayaraq onlar cazibədar, Azərbaycan tranzit məntəqə və ya mərkəzi açar məntəqəsidir. Azərbaycanın bu üstünlükdən istifadə etməsində bizim şirkətlər öz töhfəsini verməyə maraqlıdır. Öz növbəsində, bu, onların Azərbaycana gəlmə və lazımı əlaqələri qurma bacarığından asılı olacaqdır. Biz, dövlət olaraq bu prosesə təsir göstərməyə, məsələn, Sumqayıt kimi sənaye zonalarına italyan şirkətlərinin cəlb olunması üçün əlimizdən gələni əsirgəməyəcəyik"⁵ söyləmişdir. Səfir 2016-cı ildə 50%-ə qədər azalmış qarşılıqlı ticarət dövriyyəsinin bərpasına ümid bəslədiyini bildirmiş və sonda qeyd etmişdir ki, "2017-ci ilin sonlarına əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşma proqnoz edilir. Azərbaycanda hal-hazırda bir sıra islahat və tədbirlər həyata keçirilir, ümid edirik ki, 2017-ci ildə göstəricilər 2016-cı ilə nisbətən yüksələcəkdir".⁶

⁵ <https://report.az/ru/promyshlennost/posol-italii-v-azerbajdzhane-svobodnye-promyshlennye-zony-azerbajdzhana-privlekatel-ny-dlya-investorov/>

⁶ yenə orada (4)

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Hal-hazırda xüsusi iqtisadi zonalar dünyanın 120–dən çox ölkəsində bu ölkələrin təsərrüfat həyatına müxtəlif tərəflərdən təsir etməklə fəaliyyət göstərir. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə XİZ xarici və daxili ticarətin inkişafına, elmi-texniki potensialın yüksəldilməsinə, orta və kiçik biznesin canlanmasına, regionlararası fərqlərin aradan qaldırılmasına şərait yaradırlar. Bu məqsədlərlə XİZ-də fəaliyyət göstərən firma və müəssisələrə əhəmiyyətli maliyyə vergi güzəştləri təqdim olunur. XİZ-in sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyətinin əsas aspekti ondan ibarətdir ki, XİZ yalnız dünya bazarına deyil, həm də daxili bazara istiqamətlənmişdir, əsasən də yerli kapitala əsaslanır. XİZ-in yaradılmasında sosial-iqtisadi gəlirlər inkişaf etmiş ölkələrdə kifayət qədər çoxdur. Bu qrupdan olan, xüsusilə də yeni sənaye ölkələrində əsasən xarici kapitalın əsasında işləyən ixrac-sənaye zonaları geniş yayılmışlar. Bu zonalarda xarici kapital qoyuluşundan rəşional istifadə istehsalın inkişafına, qabaqcıl texnologiyaların ötürülməsinə, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, əməyin məhsuldarlığının artırılmasına, uzaq regionların inkişafına səbəb olmuşdur. Bundan başqa, xarici kapitalın cəlb olunması vergi qoyulan bazanı genişləndirir və dövlət büdcəsinin gəlirinin formalaşdırılmasının stabil mənbəyinə çevrilir.

Nəhayət, XİZ inkişaf etmiş ölkələrdə çox vaxt təsərrüfatçılığın yeni metodlarının əyarları üzrə poliqonlara, milli təsərrüfatın artım polyusuna, açıq iqtisadiyyat prinsiplərinin realizasiyası üzrə mühüm nöqtəyə çevrilir. Keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrdə XİZ-in iqtisadiyyatın müxtəlif tərəflərinə təsiri artır. Bu təsir Macarıstanda, Polşada, Çində, Cənubi Koreyada və s. ölkələrdə xüsusilə nəzərə çarpır. XİZ-in nailiyyətlərinə bir çox mütəxəssislər, hər şeydən əvvəl, iqtisadi artımın yüksək dayanıqlı templərini, xarici investisiyaların cəlb olunmasını, ixracın həcmnin artımı və diversifikasiyanı, nəhayət, həyat səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artımını aid edirlər. Koreya Xalq Respublikasında XİZ-lər özlərini daha səmərəli göstərmişlər, dövlət müstəqilliyinin əldə olunması şərtləri daxilində bazar münasibətlərindən

istifadə üzrə uğurlu eksperimentə, müasir iqtisadi modellərin qurulma meydanına çevrilmişlər. Rusiyada xüsusi iqtisadi zonaların fəaliyyətinin təhlili bir daha sübut edir ki, hələ ki bu XİZ-lər özlərinin əsas rolunu – digər ərazilərin inkişafı üçün impuls verən dinamik iqtisadi artımın mənbəyi rolunu oynaya bilmirlər. Onların ölkənin təsərrüfat və sosial inkişafına töhfəsi kifayət qədər azdır. Bu, heç də Rusiya şəraitinin gərəksiz və ya yararsız olması demək deyil, əksinə, xüsusi iqtisadi zonalar bütünlükdə Rusiyada xarici ticarət fəaliyyətinin və regional təsərrüfatçılığın perspektiv forması olmaqla və selektiv yanaşma tələb etməklə son nəticədə müsbət nəticəni təmin edə bilirlər.

Azərbaycanın sahil xəttinin uzunluğu 955 kilometr təşkil edir ki, bu da ölkəmizdə turizmin inkişafı üçün əlavə imkanlar yaradır. Turizm bizim ölkə üçün prioritet sahədir və onun inkişafı üçün beynəlxalq praktikaya müraciət etməliyik. Türkiyənin təcrübəsi göstərir ki, keçən əsrin 60-cı illərdən başlayaraq indiki hakimiyyət turizmin inkişafı üçün aktiv siyasət yeridir. Hökumət uyğun obyekt və infrastrukturun qurulması üçün pul vəsaiti ayırsa da, bütün bu səylər nəticəsiz qaldı. Yalnız Turqut Ozalın hakimiyyətə gəlişindən sonra xarici investisiyalara münasibətdə iqtisadi siyasətin liberallaşdırılmasına start verildi. Məhz turizmin inkişafı üçün Aralıq dənizi sahillərində xüsusi iqtisadi zonalar yaradıldı. Bundan sonra alman investisiyaları buraya axıb gəldi, belə ki, başlanğıcda turistlərin əksəriyyətini məhz Almaniyadan gələn turistlər təşkil edirdi. Son dövrdə bu təcrübəni Türkiyə hökuməti Qara dəniz regionuna münasibətdə də tətbiq etməyə başladı.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr içərisində turizmin zəngin inkişaf təcrübəsini Misirdə müşahidə etmək olar. Az müddət ərzində Misir turizm bazarında mühüm partnyora çevrildi. Bu uğurun qazanılmasında xüsusi iqtisadi zonaların təşkilinin böyük rolu oldu.

Bu sahədə Gürcüstanın da tələbini qeyd etmək lazımdır. 2011-ci ildə Gürcüstanın Bakıya gəlmiş keçmiş İqtisadiyyat və dayanıqlı inkişaf naziri Vera Kobaliya bizə təklif etdi: “Qara dəniz sahilində bizim iki turist zonamız vardır, burada biz azərbaycanlı investorlara 15 il ərzində vergidən azad edilmiş pulsuz torpaq sahələri

təklif edirik. Gürcüstan bütün kommunikasiya və infrastruktur işlərinin aparılmasını öz üzərinə götürür. Azərbaycan investorları öz layihələrini də təklif edə bilərlər, ya da Avropa dizaynerləri tərəfindən yaradılmış müxtəlif arxitektura layihələri arasında seçim edə bilərlər”.

Türkiyədə və Misirdə toplanmış təcrübənin Gürcüstanda da müsbət nəticə verdiyinin şahidi olduq. Xəzərin sahiyanı zonalarında xüsusi iqtisadi zonaların təşkili Azərbaycanın turizm sektoruna investisiya axınını stimullaşdırır, eləcə də regionların sosial səviyyəsini yüksəldə bilər.

İki iqtisadi zonanın – Habran zonasına yaxın Xudat rayonunda (Rusiya ilə sərhəddə) və Ələtlə Lənkəran (İranla sərhəddə) arasında təşkili məqsədəuyğun olar. Gürcüstandan fərqli olaraq Azərbaycanın sahil zonasının uzunluğu daha böyükdür və burada torpaqları investorlara paylamaq lazımdır. Baxmayaraq bəzi siyasətçilər buna etiraz edirlər və təsdiq edirlər ki, bu hal dünyanın heç bir yerində yoxdur. Lakin belə siyasətçilər qardaş Türkiyənin konkret regionlarda - Antaliya, Kemer və s. regionlardakı təcrübəsi ilə tanış olmalıdırlar. Bu praktika yalnız Türkiyədə deyil, Asiya ölkələrində, ABŞ, Almaniya kimi inkişaf etmiş ölkələrdə də istifadə olunmuşdur.

Bu təklifin üstünlükləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Gürcüstandan rəqabət üstünlüyü;

Rus turistlərinə Türkiyənin istirahət zonalarını əvəz edə bilər;

əlverişli yerləşməsinə görə yerli əhəlinin istirahətinə heç bir maneçilik törətmir;

Təklif edilən zonalar: Şimali (Rusiya) və Cənubi (İran) – çoxsaylı əhalisi olan hər iki sahiyanı ölkənin buna ehtiyacı vardır.

Təklif edilən zonalarda hal-hazırda turizmdən vergi gəlirləri çox minimaldır və bu sistemin tətbiqi ilə büdcə gəlirləri azalmayacaq.

Son dövrdə Azərbaycanın investorları oxşar layihələrdə aktiv iştirak edirlər. Xüsusi iqtisadi zonaları yaratmaqla həm daxili, həm də xarici investorları cəlb etmək olar. Azərbaycan bu addımı ataraq turizmi inkişaf etdirməklə milli kapitalın ölkədən axınının qarşısını almış olar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Зубченко Л.А. Иностранные инвестиции. – М.: Зерцало-М, 2004. С. 58.
2. Данько Т.Л. Свободные экономические зоны в мировом хозяйстве// ИНФРА-М.-1998.-с.168.
3. Богданов И. Г., Пушкин А. В. «Особые экономические зоны в России. Правовое регулирование». Альпина Бизнес Букс; Москва; 2009. стр. 12
4. Джураева Р. Актуальные проблемы экологии // -2003.-1ч.-с.75-77.
5. Богданов И. Г., Пушкин А. В. «Особые экономические зоны в России. Правовое регулирование». Альпина Бизнес Букс; Москва; 2009. стр. 12
6. ABŞ-da ən nəhəng texnopark kimi bəzi mənbələrdə eyni zamanda Şimali Karolinadakı “Elmi-tədqiqat üçbucağı” (Research Triangle Park, RTP) göstərilir. Hər şey qiymətləndirmə meyarlarından asılıdır. Əgər bu və ya digər texnoparkda yaradılmış müəssisələrin sayına əsaslanaraq, bunu demək olar: 20 il ərzində Silikon vadisində 4765 müəssisə yaradıldığı halda, RTP-də yalnız 318 sayda müəssisə təşkil edilmişdir.
<http://www.bizjournals.com/triangle/blog/2012/03/how-research-triangle-park-compares-to.html>
7. Financial and Insurance Advisory Services (FIAS), the International Finance Corporation (IFC), the Multilateral Investment Guarantee Agency (MIGA) and the World Bank (IBRD). «Special economic zones performance, lessons learned, and implications for zone development». April, 2008, p.3.<http://www.fias.net>
8. Financial and Insurance Advisory Services (FIAS), the International Finance Corporation (IFC), the Multilateral Investment Guarantee Agency (MIGA) and the World Bank (IBRD). «Special economic zones performance, lessons learned, and implications for zone development». April 2008, p.2.<http://www.fias.net>

9. Клим И.В. «Свободная экономическая зона как инструмент инновационного развития экономики». «Российский внешнеэкономический вестник», №4, 2008
10. Financial and Insurance Advisory Services (FIAS), the International Finance Corporation (IFC), the Multilateral Investment Guarantee Agency (MIGA) and the World Bank (IBRD). «Special economic zones performance, lessons learned, and implications for zone development». April 2008,
11. <http://odiplom.ru/ekonomika/svobodnye-ekonomicheskie-zony-kak-instrument-modernizacii-nacionalnoi-ekonomiki>
12. 18.3.1973-cü il, Kiot konvensiyasına VIII əlavə
13. Фаминский И.П., Завьялов П.С., Глущенко Г.И., Думнов А.Н., Каменский А.Н., и др. Основы внешнеэкономических знаний / под редакцией Фаминского И.П, Москва: 1994г, 480 стр.
14. Семенов К.А. Международные экономические отношения. М., 1998, - 380 с.
15. Игнатов В.Г., Бутов В.И. Свободные экономические зоны: Методические организационные основы. М: 1997, -120 с.
16. Краткий внешнеэкономический словарь-справочник. Букинистическое издание, 1991, 250 с.
17. Симадзаки Т., Исихара М. Свободные экономические зоны в капиталистических и развивающихся странах.- М.: ВИНТИ, 20а, № 4, 1990 г. С.2-42. Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat <http://www.dissercat.com/content/vliyanie-sez-na-strukturnuyu-perestroiku-regionalnoi-ekonomiki-na-primere-primorskogo-kraya#ixzz4bf89QGN2>
18. Леусский А.И. Экономика зон свободного предпринимательства / Ленингр. Фин. -экон. ин-т им. Н.А.Вознесенского. Л.,1991. - 103 е., с. 45
Диссертации о Земле <http://earthpapers.net/geograficheskie-problemy-i-perspektivy-razvitiya-svobodnyh-ekonomicheskikh-zon-rossii#ixzz4bfD22jta>

19. Андрианов В.Д. Россия в мировой экономике: Учебное пособие. М., 1998, 296 с., с. 105
20. Гуцериев М.С. Правовые и социально-экономические проблемы формирования СЭЗ: мировой опыт и российское законодательство. М., 1997, 188 с.
21. Семёнов Г. Развитие свободных экономических и оффшорных зон // Российский экономический журнал, 1995, №11, с. 34-44.- с.35
22. Чеботарёв Н.Ф. Дашков и К Мировая экономика и международные экономические отношения: Учебник для бакалавров, 2013 г. 350 с.
23. <http://www.vestifinance.ru/articles/55521>
24. <http://www.vestifinance.ru/articles/55521>
25. Джефф Райт, Конференция по торговой политике, Астана 1 июля 2014 г.
26. [http://turkey.legal.az/index.php?option=com_content
&task=view&id=28&Itemid=28](http://turkey.legal.az/index.php?option=com_content&task=view&id=28&Itemid=28)
27. Алиев Ш.Т. Перспективы развития и проблемы организации свободных экономических зон. — Баку, 2008.
28. Утвержден распоряжением Президента Азербайджанской Республики от 28 июня 2011 года № 1578 12
29. Утвержден распоряжением Кабинета Министров Азербайджанской Республики от 8 февраля 2011 года № 40S
30. http://www.president.az/files/future_az.pdf
31. Caspian Energy News www.caspianenergy.net (7 sentyabr, 2016-cı il)
32. <http://vergiler.az/art-view/1085/> , 24 mart 2017-ci il
33. <http://president.az/articles/18137> Bakı şəhəri Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının ərazisi daxil olmaqla azad ticarət zonası tipli xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

34. <https://www.pravda.ru> Азербайджан: от нефти к диверсификации экономики, 07 дек 2016

35. <https://haqqin.az/comics/61710>

РЕЗЮМЕ

Настоящая работа посвящена к изучению роли Специальных Экономических зон (СЭЗ) и их влияния в экономике. Создание СЭЗ направлено на усиление процветания страны. Существует несколько форм или типов СЭЗ, они зависят от установления целей, инфраструктуры, политики и географической расположении страны. СЭЗ каждой страны имеют одинаковые направления. Его цели - увеличить инвестиции, уменьшить барьеры в социально-экономическом развитии страны, открыть путь инвесторам и привлекать поток зарубежных инвестиций. В середине XX века развивающиеся страны использовали политику создания СЭЗ как важнейшей стратегии развития страны. Результатом является то, что некоторые страны получают льготы, однако некоторые страны сталкиваются проблемами и сложностями с момента создания СЭЗ.

В работе изучен опыт зарубежных стран мира и приведены примеры из их долголетних исследований в этой области. Исследованы условия и факторы успеха, которые связаны экономикой Азербайджанской Республики в нынешней ситуации, создания СЭЗ, их формы, характерные особенности и основные при локальной обстановке. Представлены предложения об улучшении механизма применения и создании СЭЗ в нашей республике.

SUMMARY

This work is devoted to the study of the role of the Special Economic Zones (SEZ) and their impact in the economy. Creation of FEZ is aimed at strengthening the prosperity of the country. There are several forms or types of FEZ, they depend on the establishment of goals, infrastructure, policy and geographical location of the country. The FEZ of each country has the same directions. Its goals are to increase investment, reduce barriers in the country's socio-economic development, open the way for investors and attract a flow of foreign investment. In the middle of XX century developing countries used the policy of creating SEZ as the most important development strategy of the country. The result is that some countries receive benefits, but some countries face problems and difficulties since the creation of the SEZ.

The work examines the experience of foreign countries in the world and gives examples from their long-term research in this field. The conditions and success factors that are connected by the economy of the Republic of Azerbaijan in the current situation, the creation of the SEZ, their forms, the characteristics and the main ones in the local situation are investigated. Proposals on improving the mechanism of application and creation of SEZ in our republic are presented.